

Μαρξισμός και Ιστορία
Βάση και Εποικοδόμημα

Κρις Χάρμαν

μαρξιστικόβιβλιοπωλείο

Κρις Χάρμαν

Μαρξισμός και Ιστορία

Βάση και Εποικοδόμημα

Μετάφραση Λέανδρος Μπόλαρης

Chris Harman

Base and Superstructure

First published

International Socialism no.32, Summer 1986

ISBN: 978-960-7967-50-3

www.marxistiko.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΑΘΗΝΑ: ΤΘ 8161, 100 10, Αθήνα

ΛΕΥΚΩΣΙΑ: ΤΚ 7280, Λευκωσία

Κυκλοφόρησε σε 1.000 αντίτυπα τον Νοέμβρη 2009

Μετάφραση: Λέανδρος Μπόλαρης

Επιμέλεια: Κώστας Πίπτας

Εξώφυλλο: Παντελής Γαβρηλίδης

Σελιδοποίηση: Πάνος Γαραντζιώτης

Εκτύπωση: Αφοί Ν. Παππά και Σια ΑΕΒΕ, Πλαστήρα 256 Αγ. Ανάργυροι

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΑΘΗΝΑ: ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Φειδίου 14-16, Τ.Κ.10678, τηλ.: 210 5247584

marxistiko@yahoo.gr

Περιεχόμενα

Ο μηχανιστικός υλισμός και οι συνέπειές του	7
Η αντίδραση στον ντετερμινισμό	
Η επαναστατική υλιστική εναλλακτική λύση	
Παραγωγή και κοινωνία	15
Κοινωνική παραγωγή	
Εκμετάλλευση και Εποικοδόμημα	
Ο κεντρικός ρόλος των αλλαγών στην παραγωγή	
Βάση, εποικοδόμημα και κοινωνική αλλαγή	30
Η βάση και το εποικοδόμημα στον καπιταλισμό	
Εποικοδόμημα και ιδεολογία	
Ψευδής συνείδηση	
Ιδεολογία και ταξική κοινωνία	
Ιδεολογία και επιστήμη	
Ιδεολογία και εποικοδόμημα	
Η θεωρία τους και η θεωρία μας	
Ο κεντρικός ρόλος της ταξικής πάλης	55
Ο ρόλος του κόμματος στην ιστορία	61
Σημειώσεις	68

Ο Κρις Χάρμαν (1942-2009) ήταν ηγετικό στέλεχος του Socialist Workers Party στη Βρετανία. Για 25 χρόνια υπήρξε διευθυντής της εφημερίδας Socialist Worker και τα τελευταία χρόνια ήταν εκδότης του περιοδικού International Socialism.

Από το Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο κυκλοφορούν τα βιβλία του: *Η νέα κρίση του καπιταλισμού, Η οικονομία του τρελοκομείου, ΔΝΤ-Παγκόσμια Τράπεζα και Παγκοσμιοποίηση, Γερμανία 1918-1923. Η χαμένη επανάσταση, Πώς χάθηκε η ρώσικη επανάσταση, Μάης 68, Αντόνιο Γκράμσι, Μαρξισμός-θεωρία και πράξη, Μαρξισμός και Εθνικισμός, Ριζοσπαστικό Ισλάμ Ιμπεριαλισμός και Αριστερά*, καθώς και ο εκτενής επίλογος στο βιβλίο Ν. Μπουχάριν *Ιμπεριαλισμός και παγκόσμια οικονομία* με τίτλο «Αναλύοντας τον Ιμπεριαλισμό».

Άλλα βιβλία του στα αγγλικά είναι: "Class Struggles in Eastern Europe", "The Fire's last Time-1968 and after" και το μνημειώδες έργο του "Peoples History of the World".

Ο Chris Harman στην παρουσίαση του βιβλίου του *Γερμανία 1918-1923* από το Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο στη διάρκεια του τετραήμερου «Μαρξισμός 2009».

Βάση και εποικοδόμημα

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι εισέρχονται σε συγκεκριμένες σχέσεις οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σχέσεις παραγωγής που ανταποκρίνονται σε ένα δεδομένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων.

Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία ορθώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα στο οποίο αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης.

Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει τη διαδικασία της κοινωνικής, πολιτικής, διανοητικής ζωής γενικότερα.

Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, αντιθέτως το κοινωνικό Είναι καθορίζει τη συνείδησή τους.

Σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξής τους οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή –κάτι που αποτελεί τη νομική έκφραση του ίδιου πράγματος- με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν μέχρι αυτού του σημείου.

Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μεταβάλλονται σε εμπόδια. Τότε ξεκινάει η εποχή της κοινωνικής επανάστασης.

Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης μεταμορφώνεται με περισσότερο ή λιγότερο ταχείς ρυθμούς και όλο το τεράστιο εποικοδόμημα.

Στην ανάλυση αυτών των μετασχηματισμών πρέπει πάντοτε να γίνεται μια διάκριση ανάμεσα στον υλικό μετασχηματισμό των υλικών συνθηκών της παραγωγής, ο οποίος μπορεί να οριστεί με την

ακρίβεια των φυσικών επιστημών και στις νομικές, θρησκευτικές, αισθητικές ή φιλοσοφικές –εν συντομία ιδεολογικές- μορφές μέσω των οποίων οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και τη διεξάγουν.

...Δεν κρίνουμε μια περίοδο μετασχηματισμού από τη συνείδησή της: αντιθέτως η ίδια η συνείδηση πρέπει να ερμηνευτεί από τις αντιθέσεις της υλικής ζωής, από τις υπάρχουσες συγκρούσεις ανάμεσα στις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής.

Σε γενικές γραμμές, ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής μπορούν να οριστούν ως οι διαδοχικές εποχές στην οικονομική βάση της κοινωνίας».

[Καρλ Μαρξ, απόσπασμα από τον Πρόλογο στην Εισαγωγή της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας]

Στο κέντρο του μαρξισμού υπάρχει μια σύγχυση. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς διατύπωσαν μια πολύ γόνιμη μέθοδο για την ανάλυση της κοινωνίας. Από τη στιγμή που αυτή η μέθοδος διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1846, στην *Γερμανική Ιδεολογία*, η γονιμότητά της έχει αποδειχθεί σε κάθε γενιά από τότε. Κάθε διακήρυξη των ιδεολογικών εκπροσώπων της αστικής τάξης για τον «θάνατο του μαρξισμού», διαψεύδονταν μέσα σε μια δεκαετία, από ένα ευρύ φάσμα μαρξιστικών μελετών για την κοινωνία, την οικονομία και την ιστορία. Αλλά κάθε φορά που γίνεται απόπειρα να οριστεί επακριβώς σε τι συνίσταται αυτή η μέθοδος προκύπτει μια μεγάλη σύγχυση, όπου «μαρξιστές» υποστηρίζουν εμφανώς αντίθετες θέσεις.

Η σύγχυση αυτή επικεντρώνεται στο δίπολο "βάση" και "εποικοδόμημα". Το 1857 ο Μαρξ έγραψε στον *Πρόλογο της Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* ότι «η οικονομική δομή της κοινωνίας» σχηματίζει την «πραγματική βάση» πάνω στην οποία «υψώνεται ένα κοινωνικό και νομικό εποικοδόμημα»¹

Από τότε, οι μαρξιστές αντιπαράτιθενται για το νόημα αυτής της δήλωσης. Τι είναι η "βάση"; Η οικονομία; Οι παραγωγικές δυνάμεις; Η τεχνολογία; Οι παραγωγικές σχέσεις; Τι περιλαμβάνεται στο εποικοδό-

μημα; Σίγουρα το κράτος. Αλλά τι ισχύει για την ιδεολογία (και την επαναστατική θεωρία); Την οικογένεια; Τον οικονομικό ρόλο του κράτους, τις επιχειρήσεις που ελέγχει;

Και τέλος, ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη "βάση" και το "εποικοδόμημα"; Η βάση καθορίζει το εποικοδόμημα; Και αν είναι έτσι, ποια είναι ακριβώς η φύση αυτού του καθορισμού; Μήπως το "εποικοδόμημα" είναι ως ένα βαθμό "αυτόνομο" -και αν πάλι ισχύει κάτι τέτοιο, πώς μπορεί να συμφιλιωθεί με την έννοια του "καθορισμού" (έστω και αν πρόκειται για "καθορισμό μόνο σε τελευταία ανάλυση");

Ο μηχανιστικός υλισμός και οι συνέπειές του

Ανάλογα με την απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα οδηγούμαστε σε πολύ διαφορετικές ερμηνείες για το πώς εξελίσσεται η κοινωνία.

Στο ένα άκρο βρίσκεται η άποψη που λέει ότι η βάση είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, η οποίες αναπόφευκτα προοδεύουν και ότι αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε αλλαγές στην κοινωνία.

Οι ιδεολογικοί και πολιτικοί αγώνες δεν παίζουν σημαντικό ρόλο σύμφωνα με αυτή την οπτική. Οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών από τις οποίες διαμορφώνονται και η ιστορία προχωρά εντελώς ανεξάρτητα από τη θέλησή τους. Το αποτέλεσμα των πολέμων, των επαναστάσεων, των φιλοσοφικών διαμαχών και οτιδήποτε άλλο είναι καθορισμένο εκ των προτέρων. Αν τον Ροβεσπιέρο τον πάταγε μια άμαξα το 1788 ή αν το σφραγισμένο τρένο [του Λένιν] εκτροχιάζονταν το 1917, για την ιστορία δεν θ' άλλαζε απολύτως τίποτα.

Μια τέτοια εκδοχή του μαρξισμού βασίζεται σε μια συγκεκριμένη ανάγνωση του ίδιου του Μαρξ, ιδιαίτερα ενός αποσπάσματος έντονης πολεμικής στο βιβλίο του *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*:

«Οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους αποκτώντας νέες παραγωγικές δυνάμεις και αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής τους αλλάζουν και τον τρόπο με τον οποίο κερδίζουν τα

προς το ζην, αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο νερόμυλος δίνει μια κοινωνία με φεουδάρχη αφέντη, η ατμοκίνητη μηχανή μια κοινωνία με τον βιομήχανο καπιταλιστή».²

Στα χρόνια που ακολούθησαν το θάνατο του Μαρξ, αυτή η μηχανιστική, ντετερμινιστική άποψη της ιστορίας έφτασε να θεωρείται ως "μαρξιστική" ορθοδοξία. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου ο μαρξισμός ηγεμόνευσε στο γερμανικό εργατικό κίνημα και μέσω αυτού στη Δεύτερη Διεθνή. Αλλά επρόκειτο για ένα μαρξισμό με τη μορφή που έπαιρνε μέσα από τα μάτια του Καρλ Κάουτσκι, του "Πάπα του Μαρξισμού".

Για τον Κάουτσκι, η ιστορική εξέλιξη είχε παράγει αναπόφευκτα κάθε τρόπο παραγωγής με μια συγκεκριμένη σειρά – Αρχαιότητα, φεουδαρχία, καπιταλισμός και, το ίδιο αναπόφευκτα, θα κατέληγε στον σοσιαλισμό. Επρόκειτο για μια «αναπόφευκτη ...προσαρμογή των τρόπων ιδιοποίησης στους τρόπους παραγωγής».³ Τα επαναστατικά κινήματα δεν μπορούν να αλλάξουν την πορεία της εξέλιξης. Για παράδειγμα, οι Χουσίτες του 15ου αιώνα και οι επαναστάτες Αναβαπτιστές του 16ου αιώνα παρόλο που πολέμησαν γενναία προβάλλοντας το όραμα για μια νέα κοινωνία, δεν μπορούσαν να αλλάξουν τον αναπόφευκτο ρου της ιστορίας:

«Η κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης δεν εξαρτάται από την χρησιμοποίηση ειρηνικών μεθόδων ή βίαιων αγώνων. Καθορίζεται από την πρόοδο και τις ανάγκες των παραγωγικών δυνάμεων. Αν η έκβαση επαναστατικών αγώνων δεν ανταποκρίνεται στις ελπίδες των επαναστατών μαχητών, το μόνο που αποδεικνύει αυτό το γεγονός είναι ότι αυτές οι ελπίδες βρίσκονταν σε αντίθεση με την εξέλιξη των απαιτήσεων της παραγωγής.

Οι βίαιοι επαναστατικοί αγώνες δεν μπορούν ποτέ να καθορίσουν την κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης, το μόνο που μπορούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι να επιταχύνουν το ρυθμό της...»⁴

Στον σύγχρονο καπιταλισμό, το καθήκον των επαναστατών σοσια-

λιστών δεν ήταν να αποπειραθούν να "κόψουν δρόμο" στη διαδρομή της ιστορικής εξέλιξης, αλλά να χιτίζουν υπομονετικά την σοσιαλιστική τους οργάνωση, μέχρι τη στιγμή που ο καπιταλισμός θα είναι έτοιμος να παραχωρήσει τη θέση του στον σοσιαλισμό. Όμως, αντίστοιχα, ούτε οι αντεπαναστάτες ήταν ικανοί να ανακόψουν την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων και συνεπώς την ιστορική εξέλιξη. Ο Κάουτσκι επέμνε ότι ποτέ στην ιστορία δεν έχει σημειωθεί μια "οπισθοδρόμηση" από περισσότερο ανεπτυγμένες σε πιο καθυστερημένες παραγωγικές δυνάμεις.⁵ «Η οικονομική ανάπτυξη θα οδηγήσει αναπόφευκτα ...στην κατάκτηση της κυβέρνησης για τα συμφέροντα της [εργατικής] τάξης»⁶ έγραφε στην Εισαγωγή στο *Πρόγραμμα της Ερφούρτης* της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας, το κείμενο του Κάουτσκι με τη μεγαλύτερη επιρροή.

Οι απόψεις του Πλεχάνοφ, ενός από τους πρώτους Ρώσους μαρξιστές, βρίσκονταν πολύ κοντά στις απόψεις του Κάουτσκι. Ο Πλεχάνοφ θεωρούσε ότι η ανάπτυξη της παραγωγής οδηγεί αυτόματα σε αλλαγές στο εποικοδόμημα. Καμιά ανθρώπινη προσπάθεια, όσο επίμονη και αν είναι, δε μπορεί να εμποδίσει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. «Η κοινωνική εξέλιξη» είναι μια «διαδικασία έκφρασης νόμων».⁷ «Η τελική αιτία κάθε κοινωνικής σχέσης βρίσκεται στην κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων». «Οι παραγωγικές δυνάμεις ...καθορίζουν ...τις κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή τις οικονομικές σχέσεις».⁸

Ο Πλεχάνοφ διατύπωσε μια "φόρμουλα" με την οποία ορίζει την ιεραρχία της αιτιότητας στην ιστορία. Η "κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων" καθορίζει τις "οικονομικές σχέσεις" της κοινωνίας. Πάνω σε αυτή την "οικονομική βάση" αναπτύσσεται ένα "κοινωνικο-πολιτικό σύστημα". «Η νοοτροπία των ανθρώπων που ζουν σε μια κοινωνία καθορίζεται εν μέρει άμεσα από τις επικρατούσες οικονομικές συνθήκες και εν μέρει από ολόκληρο το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα που υψώνεται πάνω σε αυτά τα θεμέλια». Εν τέλει, οι «διάφορες ιδεολογίες ...αντανακλούν τις ιδιότητες αυτής της νοοτροπίας».⁹

Ο Πλεχάνοφ αποδεχόταν ότι «οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία»

αλλά αμέσως μετά επέμενε ότι «ο βασικός άξονας της πνευματικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας» προχωρά «παράλληλα με αυτόν της οικονομικής ανάπτυξης», δηλαδή ότι αυτό που πραγματικά έχει σημασία είναι η οικονομική ανάπτυξη.¹⁰

Ο ρόλος των ατόμων δεν είχε καμιά σημασία στην έκβαση μεγάλων ιστορικών γεγονότων, όπως για παράδειγμα, ο ρόλος του Ροβεσπιέρου ή του Μιραμπό στη Γαλλική Επανάσταση:

«Όποια και να είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά ενός συγκεκριμένου ατόμου δε μπορεί να εξαφανίσει τις δεδομένες οικονομικές σχέσεις αν οι τελευταίες αντιστοιχούν σε μια δεδομένη κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων.

Προικισμένοι άνθρωποι μπορούν να αλλάξουν μόνο μεμονωμένες πλευρές του γεγονότος, όχι τη γενική του φορά».¹¹

Με τον ίδιο τρόπο που η εκδοχή του μαρξισμού από τον Κάουτσκι κυριάρχησε στα κόμματα της Δεύτερης Διεθνούς, η εκδοχή του Πλεχάνοφ υιοθετήθηκε από τα σταλινικά κόμματα, από το τέλος της δεκαετίας του '20, ως η [μαρξιστική, ΣτΜ] "ορθοδοξία".¹² Στα χέρια του Στάλιν και των "θεωρητικών" του, η ερμηνεία του Πλεχάνοφ έγινε ένας απαραβίαστος νόμος της ιστορίας: η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί αναπόφευκτα σε αντίστοιχες αλλαγές στην κοινωνία, με τον ίδιο τρόπο που η ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Ρωσία θα οδηγούσε αναπόφευκτα από το "εργατικό κράτος" στον "σοσιαλισμό" και από τον "σοσιαλισμό" στον "κομμουνισμό", ασχέτως από τη δυστυχία και τη βάσανα που θα σήμαινε αυτή η διαδικασία. Αντίθετα, η παρακμή των παραγωγικών δυνάμεων ήταν η καλύτερη απόδειξη ότι ο δυτικός καπιταλισμός είχε φάει τα ψωμιά του.

Η αντίδραση στον ντετερμινισμό

Ο σταλινικός μαρξισμός δεν επέζησε περισσότερο από τον ίδιο τον Στάλιν. Τόσο η "νέα αριστερά" του τέλους της δεκαετίας του '50, όσο

και η μαοϊκή αριστερά της δεκαετίας του '60, εξαπέλυσαν σκληρές επιθέσεις σ' αυτή τη χοντροκομμένη ντετερμινιστική ερμηνεία της ιστορίας.

Επέμεναν και σωστά, ότι στα ιστορικά έργα του ίδιου του Μαρξ –*Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία, 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*– δεν υπάρχει ίχνος από μια τέτοια παθητική, μοιρολατρική προσέγγιση της διαδικασίας των αλλαγών στην ιστορία. Επίσης, έδιναν ιδιαίτερη έμφαση σε κάποια σχόλια που έκανε ο Ένγκελς σε επιστολές του προς το τέλος της ζωής του –στις αρχές της δεκαετίας του 1890– με τα οποία ασκούσε κριτική στη χοντροκομμένη χρήση του ιστορικού υλισμού. Για παράδειγμα, ο Ένγκελς έγραφε στον Στάρκενμπεργκ (Starkenbourg):

«Η πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, λογοτεχνική, καλλιτεχνική κλπ ανάπτυξη βασίζεται στην οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, αλληλεπιδρούν τόσο η μια στην άλλη, όσο και πάνω στην οικονομική βάση. Δεν ισχύει ότι η κατάσταση της οικονομίας είναι το μοναδικό, ενεργητικό αίτιο και όλα τ' άλλα παθητικά αποτελέσματα. Αντί γι' αυτό, υπάρχει αλληλεπίδραση στη βάση της οικονομικής αναγκαιότητας, η οποία στο τέλος πάντα επικρατεί».¹³

Και στον Μπλοχ (Bloch):

«Σύμφωνα με την υλιστική σύλληψη της ιστορίας, το τελικό, καθοριστικό στοιχείο της ιστορίας είναι η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ κάτι περισσότερο απ' αυτό. Όποιος, λοιπόν, διαστρεβλώνει αυτή την άποψη σε σημείο που να ισχυρίζεται ότι το μόνο καθοριστικό είναι το οικονομικό στοιχείο, τη μεταμορφώνει σε μια κενή, αφηρημένη και χωρίς νόημα φράση.

Η οικονομική κατάσταση αποτελεί τη βάση, ωστόσο, τα ποικίλα στοιχεία του εποικοδομήματος –οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και η έκβασή τους, όπως οι θεσμοί που καθιερώνονται από τις νικήτριες τάξεις μετά από μια νικηφόρα μάχη κλπ, οι νο-

μικές μορφές, ακόμα και οι αντανάκλασεις των πραγματικών αγώνων στα μυαλά όσων συμμετείχαν σ' αυτούς, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και η παρ'άλλα ανάπτυξη τους σε δογματικά συστήματα- με τη σειρά τους εξασκούν επιρροή στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις υπερτερούν στον καθορισμό της μορφής τους....

Ανάμεσα σε όλα αυτά τα στοιχεία υπάρχει μια αλληλεπίδραση κατά τη διάρκεια της οποίας, μέσω μιας ολόκληρης σειράς τυχαίων γεγονότων, τελικά το οικονομικό στοιχείο προβάλλει καθοριστικό».¹⁴

Η νέα αριστερά που προέκυψε μετά το 1956, προχώρησε ακόμα περισσότερο και υποστήριξε ότι ακόμα και οι έννοιες "βάση και εποικοδόμημα" είναι μια μεταφορά που δεν χρειάζεται να παρθεί και πολύ στα σοβαρά υπόψη. Η "αμοιβαία" αλληλεπίδραση ανάμεσα σε βάση και εποικοδόμημα σήμαινε ότι ο "καθορισμός" δεν αποτελούσε μια καθαρά αιτιατή σχέση.

Η μαοϊκή αριστερά δεν είχε ως αφετηρία μια τόσο σαφή ρήξη με το παρελθόν. Ο Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser), ο "πρύτανης" αυτής της σχολής, στα γραπτά του των αρχών της δεκαετίας του 1960 σχολίαζε επιδοκίμαστικά τσιτάτα του ίδιου του Στάλιν.

Όμως, οι Αλτουσερικοί δημιούργησαν μια νέα θεωρητική κατασκευή στην οποία ουσιαστικά κατέστρεψαν το περιεχόμενο των παλιών εννοιών της "βάσης", του "εποικοδομήματος" και του "καθορισμού". Σύμφωνα με αυτήν, η κοινωνία αποτελείται από διαφορετικές δομές – την πολιτική, την οικονομική, την ιδεολογική, τη γλωσσική- όπου η καθεμιά αναπτύσσεται με τη δικιά της ταχύτητα επηρεάζοντας ταυτόχρονα τις άλλες. Οποιαδήποτε απ' αυτές τις δομές θα μπορούσε να είναι ο καθοριστικός παράγοντας σε σχέση με όλες τις άλλες σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή. Μόνο "σε τελευταία ανάλυση" το οικονομικό στοιχείο γινόταν "ο καθοριστικός παράγοντας".

Αρχικά, η νέα αριστερά και οι μαοϊκές - Αλτουσερικές σχολές ήταν

πολύ εχθρικές αναμεταξύ τους.¹⁵ Όμως, και οι δυο, επανακαθόρισαν τον ιστορικό υλισμό με ένα τρόπο που άφηνε ανοιχτή την πόρτα για μια μεγάλη δόση βολонταρισμού.

Για τη νέα αριστερά της δεκαετίας του '50, αυτό σήμαινε απομάκρυνση από κάθε σαφή ορισμό της έννοιας της κοινωνικής τάξης και από κάθε προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίο το κοινωνικό είναι επηρεάζει την κοινωνική συνείδηση. Ο Ε. Π. Τόμπσον (E.P. Thompson), ο πιο γνωστός εκπρόσωπος της βρετανικής νέας αριστεράς, σε όλα τα κείμενα που έχει γράψει σχετικά με σύγχρονα θέματα - από το δοκίμιο με τίτλο «Επανάσταση»¹⁶ του 1960 μέχρι τα κείμενά του ενάντια στους πυρηνικούς εξοπλισμούς τη δεκαετία του 1980- επαναλαμβάνει ένα συγκεκριμένο μήνυμα: ότι η καλή θέληση και ο απεγκλωβισμός από στενές κατηγοριοποιήσεις αρκούν για ν' ανοίξουν το δρόμο προς τη νίκη. Στα περισσότερα "θεωρητικά" κείμενά του απορρίπτει την άποψη ότι οι "οικονομικοί παράγοντες" παίζουν οποιοδήποτε καθοριστικό ρόλο στην ιστορία, ακόμα και ότι μπορούν να διαχωριστούν από άλλους παράγοντες, όπως τον ιδεολογικό ή τον νομικό.¹⁷

Ο τόνος του Αλτουσέρ ήταν διαφορετικός: στα πρώτα κείμενά του, το κλειδί για την αλλαγή παραμένει ένα κόμμα οργανωμένο ουσιαστικά σε σταλινικές βάσεις. Όμως, υπάρχει και εδώ το ίδιο στοιχείο βολонταρισμού που συναντάμε στον Τόμπσον: αν το κόμμα κατόρθωνε να κατανοήσει τη συνάρθρωση των διαφορετικών δομών, θα μπορούσε να επιταχύνει τον βηματισμό της ιστορίας ανεξάρτητα από τους οικονομικούς παράγοντες.

Οι περισσότεροι Αλτουσερικοί έχουν πια εγκαταλείψει κάθε έννοια σχετική με τον "καθορισμό" έστω και "σε τελευταία ανάλυση" και έχουν υιοθετήσει θέσεις οι οποίες αρνούνται κάθε δυνατότητα κατανόησης του τρόπου με τον οποίο αλλάζουν οι κοινωνίες. Ο Άγγλος μετά-αλτουσερικός Γκάρεθ Στίντμαν Τζόουνς (Gareth Stedman Jones) μας λέει τώρα [το 1986] ότι η κατανόηση μιας ιδεολογίας μπορεί να γίνει δυνατή μόνο με τους δικούς της όρους και ότι δεν πρέπει να γίνει καμιά απόπειρα να εξηγηθεί η ανάπτυξη της παίρνοντας υπόψη τις υλικές

συνθήκες αυτών που την υιοθετούν.¹⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο γυρίζουμε πίσω στο παλιό ρητό του εμπειρισμού: «Καθετί είναι αυτό που είναι και τίποτα περισσότερο». Αυτό το ποντικάκι γέννησαν οι κολοσιαίες δομές του Αλτουσερισμού.

Η σύγκλιση της παλιάς “νέας αριστεράς” και του Αλτουσερισμού δημιούργησε ένα είδος “κοινής λογικής” ανάμεσα στους μαρξιστές. Μιας “κοινής λογικής” που λέει ότι οποιαδήποτε αναφορά στη βάση και στο εποικοδόμημα είναι πολύ ξεπερασμένη. Η επιρροή αυτής της “κοινής λογικής” είναι τόσο διαδεδομένη που έχει επηρεάσει ακόμα και ανθρώπους που διαφωνούν κάθετα με τα πολιτικά συμπεράσματα του Τόμσον ή του Αλτουσέρ.¹⁹

Η μόνη συντονισμένη αντίσταση σε αυτή τη τάση προήλθε από τους οπαδούς του ορθόδοξου αναλυτικού φιλοσόφου Τζ. Α. Κοέν (G A Cohen).²⁰ Όμως, ο τρόπος με τον οποίο υπερασπίζει τον Μαρξ συνιστά μια ολοκληρωτική υποχώρηση στη μηχανιστική εκδοχή του Κάουτσκι και του Πλεχάνοφ.

Η επαναστατική υλιστική εναλλακτική λύση

Παρόλα αυτά, στην πορεία της ιστορίας, πάντοτε υπήρξε μια επαναστατική εναλλακτική λύση απέναντι και στον μηχανιστικό υλισμό και στον βολонταρισμό. Εν μέρει ήταν υπαρκτή ακόμα και στο απόγειο του Καουτσκιισμού, σε κάποια κείμενα του Ένγκελς και στα έργα του ιταλού μαρξιστή Λαμπριόλα (Labriola).²¹

Ωστόσο, μόνο στα χρόνια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και της Ρώσικης Επανάστασης, που απέδειξαν τη χρεοκοπία του Καουτσκιισμού, έγινε εμφανής η ανάγκη για μια θεωρητική εναλλακτική λύση. Τότε ο Λένιν ξαναδιάβασε τον Χέγκελ συμπεραίνοντας ότι «ο έξυπνος (διαλεκτικός) ιδεαλισμός βρίσκεται πιο κοντά στον έξυπνο (διαλεκτικό) υλισμό απ' ό,τι ο ηλίθιος (μεταφυσικός) υλισμός».²²

Στα χρόνια που ακολούθησαν, διανοητές όπως Γκέοργκ Λούκατς (Georg Lukacs), ο Καρλ Κορς (Karl Korsch) και ο Αντόνιο Γκράμσι (An-

tonio Gramsci) προσπάθησαν να διατυπώσουν εκδοχές του ιστορικού υλισμού οι οποίες δεν θεωρούσαν την ανθρώπινη δράση σαν απλή αντανάκλαση άλλων παραγόντων. Επίσης, ο Λέον Τρότσκι στη μνημειώδη *Ιστορία της Ρώσικης Επανάστασης*, μάς παρουσιάζει ένα κοσμοϊστορικό γεγονός με ένα τρόπο που δίνει τεράστια έμφαση τόσο σε αντικειμενικούς όσο και σε υποκειμενικούς παράγοντες –και γι' αυτό το λόγο δέχτηκε κριτικές "πλεχανοφικού" χαρακτήρα.²⁹

Σήμερα είναι απολύτως ζωτικής σημασίας μια μη-μηχανιστική και μη-βολονταριστική εκδοχή του ιστορικού υλισμού. Μπορεί να βρεθεί εύκολα στα κείμενα του ίδιου του Μαρξ, αν συμπληρώσουμε την κλασική του παρουσίαση στην *Εισαγωγή στη Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μ' αυτά που αναφέρει σε διάφορα σημεία στην *Γερμανική Ιδεολογία*, στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και αλλού.

Παραγωγή και κοινωνία

Ο Μαρξ διατύπωσε για πρώτη φορά τις ιδέες του για τον ιστορικό υλισμό στη *Γερμανική Ιδεολογία* το 1846.

Ξεκινά από την υλιστική παραδοχή του γεγονότος ότι τα ανθρώπινα όντα, βιολογικά αποτελούν μέρος της φύσης:

«Οι προϋποθέσεις από τις οποίες ξεκινάμε δεν είναι δόγματα αλλά πραγματικές προϋποθέσεις από τις οποίες αφαίρεση μπορεί να υπάρξει μονάχα στη φαντασία. Είναι τα πραγματικά άτομα, η δραστηριότητά τους και οι υλικές συνθήκες στις οποίες ζουν, τόσο αυτές που προϋπήρχαν όσο κι αυτές που δημιουργούν τα ίδια με τη δραστηριότητά τους. Το πρώτο γεγονός που πρέπει να προσδιοριστεί είναι η φυσική οργάνωση αυτών των ατόμων και κατ' επέκταση η σχέση τους με την υπόλοιπη φύση... Το γράψιμο της ιστορίας πρέπει πάντοτε να έχει σαν αφετηρία αυτές τις φυσικές βάσεις και την προσαρμογή τους στην πορεία της ιστορίας μέσω της δράσης των ανθρώπων.

Πρέπει να ξεκινήσουμε δηλώνοντας την πρώτη πραγματική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης και συνεπώς της ανθρώπινης ιστορίας, την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι για "να κάνουν ιστορία" πρέπει πρώτα να είναι σε θέση να ζουν. Αλλά η ζωή απαιτεί πριν από κάθε τι άλλο, φαγητό και ποτό, στέγη και ρουχισμό και μερικά άλλα πράγματα.

Αυτά αποτελούν τις βασικές συνθήκες όλης της ανθρώπινης ιστορίας που και σήμερα και στο πέρασμα των χιλιετηρίδων πρέπει να υλοποιούνται κάθε μέρα και κάθε ώρα μόνο και μόνο για να διατηρήσουν την ανθρώπινη ζωή.²⁴

Συνεπώς, σε κάθε στιγμή της ιστορίας υπάρχει μια βασική δραστηριότητα η οποία είναι προϋπόθεση για οτιδήποτε άλλο συμβαίνει. Αυτή η δραστηριότητα είναι η εργασία στον υλικό κόσμο, για να αποκτηθεί τροφή, στέγη και ρουχισμός.

Ο χαρακτήρας αυτής της δραστηριότητας εξαρτάται από τις συγκεκριμένες υλικές συνθήκες των ανθρώπων.

Αυτό καθορίζει το περιεχόμενο των πιο βασικών μορφών της ανθρώπινης δραστηριότητας. Και έτσι, καθορίζει επίσης και το πώς είναι αυτά τα άτομα.

«Ο τρόπος παραγωγής δεν πρέπει απλά να θεωρηθεί ότι αποτελεί την αναπαραγωγή της φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Είναι μάλλον μια καθορισμένη μορφή δραστηριότητας αυτών των ατόμων, ένας καθορισμένος τρόπος εκδήλωσης της ζωής τους, ένας καθορισμένος τρόπος ζωής από μέρους τους.

Ο τρόπος που τα άτομα εκδηλώνουν τη ζωή τους αντανακλά αυτό που ακριβώς είναι. Αυτό που αυτά είναι, συμπίπτει επομένως με την παραγωγή τους, τόσο με το τι παράγουν όσο και με το πώς το παράγουν. Επομένως, αυτό που είναι τα άτομα, εξαρτάται από τους υλικούς όρους που καθορίζουν τη παραγωγή τους».²⁵

Τα παραπάνω αποσπάσματα δεν μπορούν να κατανοηθούν σωστά αν δεν γίνει πρώτα κατανοητή η κεντρική θέση του Μαρξ για την ανθρώπινη δραστηριότητα – που έχει εκφραστεί με τον καλύτερο τρόπο

στις *Θέσεις για τον Φόϋερμαχ* (που γράφτηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα με τη *Γερμανική Ιδεολογία*). Για τον Μαρξ, η ανθρωπότητα είναι μέρος της φύσης. Εμφανίζεται ως προϊόν της βιολογικής εξέλιξης και ποτέ δεν πρέπει να ξεχνάμε την φυσική εξάρτησή της από τον υλικό κόσμο που την περιβάλλει. Όλοι οι θεσμοί, οι ιδέες, τα όνειρα και τα ιδανικά μπορούν να κατανοηθούν μόνο σαν προϊόντα της υλικής πραγματικότητας –έστω κι αν η διαδρομή είναι μακριά και γεμάτη στροφές. Όπως έλεγε και ο Λαμπριόλα: «Οι ιδέες δε πέφτουν από τον ουρανό και τίποτα δεν έρχεται σε μας σαν όνειρο».²⁶

Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι οι άνθρωποι δεν διαφέρουν ποιοτικά από την υπόλοιπη φύση. Η ανθρωπότητα διαθέτει τα δικά της καθοριστικά χαρακτηριστικά όπως και κάθε άλλο είδος. Για τον Μαρξ το κλειδί αυτών των χαρακτηριστικών είναι ότι ο άνθρωπος για να επιβιώσει πρέπει να αντενεργεί πάνω στις υλικές συνθήκες που τον περιβάλλουν:

«Οι άνθρωποι μπορεί να διακρίνονται από τα ζώα λόγω της συνείδησης, της θρησκείας ή ότι άλλο σας αρέσει. Όμως, οι ίδιοι αρχίζουν να διακρίνουν τον εαυτό τους από τα ζώα μόλις αρχίσουν να παράγουν τα μέσα συντήρησής τους, ένα βήμα που καθορίζεται από τη σωματική τους διάπλαση. Παράγοντας τα μέσα ύπαρξής τους οι άνθρωποι παράγουν έμμεσα την πραγματική τους υλική ζωή».²⁷

Οι άνθρωποι δεν μπορούν να δράσουν ανεξάρτητα από τις συνθήκες στις οποίες ζουν. Όμως, αυτό δε σημαίνει ότι οι άνθρωποι μπορούν απλά να αναχθούν μόνο σε αυτές τις συνθήκες. Εμπλέκονται συνεχώς στην "άρνηση" του υλικού κόσμου που τους περιβάλλει επενεργώντας πάνω του έτσι ώστε να μεταβάλλουν τον ίδιο τον υλικό κόσμο και τους εαυτούς τους.

Σε κάθε σημείο της ιστορίας οι άνθρωποι χρειάζεται να βρουν κάποιο τρόπο για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες της υλικής επιβίωσης. Ο τρόπος δεν είναι ανεξάρτητος από τον αντικειμενικό, φυσικό κόσμο: αντίθετα, είναι προϊόν αυτού του κόσμου. Όμως, δεν μπορεί να γίνει

ορθά κατανοητός ως μια μηχανιστική συνέπεια των φυσικών συνθηκών. Αυτό που διαμεσολαβεί ανάμεσα στον κόσμο που ζουν οι άνθρωποι και στις ζωές που κάνουν δεν είναι μια μηχανιστική αιτιότητα αλλά η ίδια η ανθρώπινη δράση.

Κοινωνική παραγωγή

Η παραγωγή δεν είναι ποτέ ατομική. Αυτό που δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να αποκτούν τα αναγκαία από τον κόσμο γύρω τους είναι η συλλογική προσπάθεια.

Γι' αυτό το λόγο, η κεντρική, βασική δραστηριότητα –η εργασία– είναι κοινωνικά οργανωμένη. Το κάθε συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της εργασίας για να στηριχτεί χρειάζεται και τις κατάλληλες κοινωνικές σχέσεις.

Ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία* αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή, σαν τη "μορφή επικοινωνίας". Επιμένει επίσης ότι "η μορφή της επικοινωνίας καθορίζεται από την παραγωγή".²⁸

Οι διάφοροι θεσμοί στους οποίους υλοποιούνται οι ανθρώπινες σχέσεις μπορούν να γίνουν κατανοητοί ως προϊόντα αυτής της βασικής δραστηριότητας:

«Το γεγονός επομένως είναι ότι καθορισμένα άτομα, που είναι παραγωγικά δραστήρια κατά έναν καθορισμένο τρόπο, έρχονται σε καθορισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Η κοινωνική δομή και το κράτος εξελίσσονται συνεχώς μέσα από τη διαδικασία της ζωής καθορισμένων ατόμων, αλλά ατόμων όχι όπως θα μπορούσαν να παρουσιάζονται στη φαντασία τους ή στην φαντασία άλλων ατόμων, αλλά όπως πραγματικά είναι, δηλαδή έτσι όπως ενεργούν και παράγουν υλικά και επομένως όπως δρουν σε καθορισμένα υλικά όρια, προϋποθέσεις και όρους, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους».²⁹

Για να διατηρήσουν τις υλικές ζωές τους, οι άνθρωποι είναι ανα-

γκασμένοι να δρουν στο κόσμο με ένα συγκεκριμένο τρόπο –την υλική παραγωγή. Όμως, για να το κάνουν αυτό απαιτούνται και συγκεκριμένες μορφές συνεργασίας αναμεταξύ τους.

Με τη σειρά τους, αυτές οι “βασικές” σχέσεις αποτελούν το πλαίσιο στο οποίο πρέπει να ταιριάζει οτιδήποτε άλλο κάνουν οι άνθρωποι. Κατ’ αυτή την έννοια, όλα τα άλλα έχουν ως βάση τους αυτές τις σχέσεις. Σε κάθε δεδομένη κοινωνία αποτελούν τα όρια για το τι είναι δυνατόν να γίνει.

Για παράδειγμα, μια κοινωνία τροφουσυλλεκτών δεν μπορεί να αποθηκεύσει τροφή για περισσότερο από μερικές μέρες και μπορεί να επιβιώσει μονάχα αν τα μέλη της κινούνται διαρκώς αναζητώντας τροφή. Γι’ αυτό το λόγο υπόκειται σε μια σειρά περιορισμούς: δεν μπορεί να αποτελείται από ομάδες μεγαλύτερες των 20 ατόμων, οι γυναίκες της δεν μπορούν να κάνουν περισσότερα από ένα παιδί κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια αφού τα παιδιά πρέπει να μεταφέρονται καθώς η ομάδα μετακινείται αναζητώντας τροφή. Δεν υπάρχει η δυνατότητα ένα στρώμα της κοινωνίας να απαλλαγεί από την εργασία ώστε να αφιερωθεί στο γράψιμο, στο διάβασμα, στα ανώτερα μαθηματικά κλπ.

Αυτός είναι ο πιο “στενός” τρόπος που μπορεί να καταλάβει κάποιος τα επιχειρήματα του Μαρξ. Όμως, ο ίδιος θεωρεί ότι υπάρχει ένα ακόμα πιο πλατύ πεδίο εφαρμογής τους. Οι σχέσεις της υλικής παραγωγής δεν περιορίζουν μόνο τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις, αποτελούν επίσης και την πηγή του περιεχομένου αυτών των άλλων σχέσεων.

Η ιστορία της κοινωνίας είναι η ιστορία των αλλαγών στους τρόπους που γίνεται η παραγωγή και κάθε τέτοια αλλαγή συνδέεται με αλλαγές στις σχέσεις που έχουν άμεσα να κάνουν με την παραγωγική διαδικασία. Με τη σειρά τους, αυτές οι αλλαγές ασκούν πίεση σε όλες τις άλλες κοινωνικές σχέσεις.

Αν, για παράδειγμα, μια ομάδα τροφουσυλλεκτών υιοθετήσει μεθόδους με τις οποίες αυξάνεται δραματικά η ποσότητα των διαθέσιμων τροφίμων (π.χ. φυτεύοντας ρίζες λαχανικών αντί να ψάχνουν να τα

βρουν) και η δυνατότητα να αποθηκεύουν τροφή για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (π.χ. σε πήλινα σκεύη) αυτό αναγκαστικά αλλάζει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους. Αντί να κινούνται συνεχώς, πρέπει να μείνουν σε ένα μέρος μέχρι να μπορέσει να μαζευτεί η σοδειά. Αν εγκατασταθούν σε ένα σημείο δεν υπάρχει πια λόγος για περιορισμούς στον αριθμό των παιδιών που μπορεί να γεννήσει κάθε γυναίκα. Η σοδειά γίνεται κάτι που μπορεί να αρπαχτεί από άλλες ομάδες, κάτι που για πρώτη δίνει το κίνητρο για πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες.

Οι αλλαγές στον τρόπο που οργανώνεται η υλική παραγωγή οδηγούν σε αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις γενικότερα.

Θα επηρεαστούν ακόμα και σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους, που δεν πηγάζουν από την παραγωγή –όπως για παράδειγμα τα παιχνίδια που παίζουν, οι μορφές που παίρνει το σεξ, οι σχέσεις των ενήλικων με τα μικρά παιδιά.

Ο Μαρξ με κανένα τρόπο δεν αρνείται την πραγματικότητα της ύπαρξης σχέσεων διαφορετικών από τις παραγωγικές σχέσεις. Ούτε αρνείται το γεγονός ότι μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η παραγωγή. Όπως επισημαίνει στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*:

«Όλες οι συνθήκες ... που επηρεάζουν τον άνθρωπο, το υποκείμενο της παραγωγής, έχουν μεγαλύτερο ή μικρότερο αντίκτυπο στις λειτουργίες και στις δραστηριότητές του, συμπεριλαμβανομένων και των λειτουργιών και δραστηριοτήτων του ως δημιουργού υλικού πλούτου, αγαθών ...Μ' αυτή την έννοια, πράγματι μπορεί να υποστηριχτεί ότι όλες οι ανθρώπινες σχέσεις και λειτουργίες, όπου και όπως εκδηλώνονται, επηρεάζουν την υλική παραγωγή και έχουν περισσότερο ή λιγότερο καθοριστικές επιπτώσεις σε αυτήν».³⁹

Αυτό ισχύει ακόμα και σε προ-ταξικές κοινωνίες. Υπάρχει μια τάση αποκρυστάλλωσης των παλιών τρόπων εργασίας και ζωής σε σχετικά

άκαμπτες δομές. Καθιερώνονται σαν παράδοση με την ανάπτυξη συστημάτων θρησκείας, ταμπού, μαγείας, τελετουργιών κλπ. Αρχικά αυτά τα συστήματα διατηρούνται ακόμα και σε "κακές εποχές", όταν οι βραχυπρόθεσμες ανάγκες ή επιθυμίες ενός ατόμου μπορούν να οδηγήσουν σε πράξεις καταστροφικές για τα μακρόχρονα συμφέροντα της κοινωνικής συλλογικότητας. Όμως, εξαιτίας ακριβώς αυτού του γεγονότος, αποθαρρύνουν την καινοτομία και τη μετάβαση σε νέες μορφές παραγωγής που μπορεί να είναι ωφέλιμες μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα.

Εκμετάλλευση και Εποικοδόμημα

Κάτι άλλο χρειαζόταν για να αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις πέρα από ένα ορισμένο σημείο, κάτι περισσότερο από την απλή συνεργασία ανάμεσα στους ανθρώπους. Χρειαζόταν εκμετάλλευση.

Από τη στιγμή που το περίσσειμα που μένει μετά την ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών του καθένα είναι μικρό, οι πόροι για παραπέρα ανάπτυξη μπορεί να βρεθούν μόνο αν μια μικρή, προνομιούχα μειοψηφία της κοινωνίας ελέγχει αυτό το περίσσειμα. Γι' αυτό το λόγο, όπου σημειώνεται η ανάπτυξη από τη απλή κηπευτική στη κανονική γεωργία, η ανάπτυξη του εμπορίου, η χρήση φραγμάτων και καναλιών για προστασία από τις πλημμύρες και για άρδευση, το χτίσιμο των πόλεων, σημειώνονται και τα πρώτα βήματα της πόλωσης ανάμεσα στους εκμεταλλευτές και τους εκμεταλλεόμενους.

Η νέα εκμεταλλευτική ομάδα είχε τις ρίζες της στο ρόλο που διαδραματίζει στην παραγωγή. Αποτελείτο από αυτούς που ήταν πιο αποτελεσματικοί στην εισαγωγή νέων μεθόδων αγροτικής παραγωγής ή απ' αυτούς που πρωτοστάτησαν σε νέα είδη εμπορίου ανάμεσα στη συγκεκριμένη κοινωνία με τους γείτονές της –ακόμα κι από όσους μπορούσαν να πείσουν ότι δεν πρέπει να τσακίζονται στη δουλειά όπως οι υπόλοιποι επειδή μπορούσαν να προβλέψουν τις πλημμύρες ή να σχεδιάσουν φράγματα. Όμως, ήδη από την αρχή, η εκμεταλλευτική ομάδα

διασφαλίζει τον έλεγχο της με μέσα διαφορετικά από το ρόλο της στην παραγωγή. Χρησιμοποιεί το νέο της πλούτο για να κάνει πόλεμο έτσι ώστε να μεγαλώσει τον πλούτο της με τη λεηλασία και το άρπαγμα σκλάβων. Εγκαθιστά "ειδικά σώματα ένοπλων ανδρών" για να προστατέψει τον παλιό και νέο πλούτο από εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Αποκτά τον έλεγχο των θρησκευτικών τελετών, αποδίδοντας στις δικές της "υπερφυσικές ιδιότητες" το προχώρημα της παραγωγικής δύναμης της κοινωνίας. Καθαγιάζει τη θέση της ξαναγράφοντας παλιούς κώδικες συμπεριφοράς σε νέους νομικούς κανόνες.

Εν συντομία, η νέα εκμεταλλευτική ομάδα δημιουργεί ένα ολόκληρο δίκτυο μη-παραγωγικών σχέσεων για να διασφαλίσει την προνομιούχα θέση που έχει καταλάβει. Επιστρατεύοντας αυτά τα πολιτικά, νομικά και θρησκευτικά μέσα επιδιώκει να προστατεύσει τη θέση της. Δημιουργεί ένα μη-οικονομικό "εποικοδόμημα" για να προστατεύσει τη πηγή των προνομίων της στην οικονομική "βάση".

Η ίδια η λειτουργία αυτών των "μη-οικονομικών" θεσμών, τους κάνει να έχουν μεγάλες οικονομικές επιπτώσεις. Οι θεσμοί αυτοί έχουν να κάνουν με τον έλεγχο της βάσης, με το στέριωμα των σχέσεων εκμετάλλευσης που υπάρχουν. Και γι' αυτόν τον λόγο βάζουν όριο στις αλλαγές των παραγωγικών σχέσεων ακόμα και αν αυτό σημαίνει το σταμάτημα της παραπέρα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Στην αρχαία Κίνα, για παράδειγμα, εμφανίστηκε μια άρχουσα τάξη πάνω στη βάση συγκεκριμένων μορφών υλικής παραγωγής (γεωργία που στηριζόταν στη χρήση υδραυλικών αρδευτικών εγκαταστάσεων) και εκμετάλλευσης. Τα μέλη αυτής της άρχουσας τάξης επεδίωξαν να διατηρήσουν τη θέση τους δημιουργώντας πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς. Όμως, μ' αυτόν τον τρόπο δημιούργησαν και τα εργαλεία που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να συντρίψουν κάθε νέα κοινωνική δύναμη που γεννιόταν από τις αλλαγές στην παραγωγή (χειροτεχνίες ή εμπόριο). Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό σήμαινε ακόμα και τη φυσική καταστροφή των νέων παραγωγικών μέσων.

Οι αντίστροφες επιπτώσεις που έχει το "εποικοδόμημα" στη βάση

είναι τόσο μεγάλες που ακόμα και κατηγορίες τις οποίες θεωρούμε "οικονομικές" ανήκουν στη πραγματικότητα και στα δυο. Για παράδειγμα, τα "δικαιώματα ιδιοκτησίας" είναι νομικά (κομμάτι του εποικοδομήματος) αλλά επίσης κανονίζουν και τη διαδικασία της εκμετάλλευσης (κομμάτι της βάσης).

Ο τρόπος με τον οποίο το πολιτικό και νομικό στοιχείο ανατροφοδοτεί το οικονομικό, κατέχει κεντρική θέση στην ανάλυση του Μαρξ. Μόνο έτσι μπορεί ο Μαρξ να μιλάει για διαδοχικούς, διακριτούς "τρόπους παραγωγής" -στάδια στην ιστορία στη διάρκεια των οποίων η οργάνωση της παραγωγής και της εκμετάλλευσης "παγώνει" με διάφορους τρόπους. Στο καθένα απ' αυτά τα στάδια υπάρχει μια συγκεκριμένη κυρίαρχη τάξη που προσπαθεί να διαμορφώσει όλη την κοινωνία ώστε να ταιριάζει στις απαιτήσεις της.

Ο Μαρξ όχι μόνο δεν αγνοεί τον αντίχτυπο του "εποικοδομήματος" στη βάση, όπως τον κατηγορούν εδώ και ένα αιώνα πολλοί αδαείς κριτικοί του; αλλά αντίθετα, οικοδομεί όλη την ερμηνεία του για την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας γύρω από αυτό τον αντίχτυπο.

Παλιές σχέσεις παραγωγής λειτουργούν σαν τροχοπέδη που βάζουν εμπόδια σε νέες παραγωγικές δυνάμεις. Πώς; Λόγω της δράσης του "εποικοδομήματος" που προσπαθεί να σταματήσει τις νέες μορφές παραγωγής και εκμετάλλευσης οι οποίες θέτουν σε αμφισβήτηση το μονοπώλιο της παλιάς άρχουσας τάξης σε δύναμη και πλούτο. Οι νόμοι της κηρύσσουν παράνομους τους νέους τρόπους. Οι θρησκευτικοί της θεσμοί τους κηρύσσουν ανήθικους. Η αστυνομία της βασανίζει τους υποστηρικτές τους και οι στρατοί της ισοπεδώνουν πόλεις όπου εφαρμόζονται αυτοί οι νέοι τρόποι παραγωγής.

Για τον Μαρξ, ο παράγοντας που κρίνει τελικά αν μια νέα άρχουσα τάξη βασισιμένη σε νέες παραγωγικές δυνάμεις αντικαθιστά την παλιά άρχουσα τάξη, είναι οι μεγάλης κλίμακας πολιτικοί και ιδεολογικοί αγώνες. Γι' αυτό το λόγο η κριτική που λέει ότι ο Μαρξ "παραβλέπει" το πολιτικό και ιδεολογικό στοιχείο, αποτελεί μια πλήρη διαστρέβλωση των ιδεών του.

Όμως, η ανάπτυξη των δομών του "εποικοδομήματος" δεν έχει σαν αποτέλεσμα μόνο τη παγίωση των υπάρχοντων παραγωγικών σχέσεων, αλλά επίσης, μπορεί να έχει σοβαρές επιπτώσεις στις σχέσεις ανάμεσα στα ίδια τα μέλη της άρχουσας τάξης και κατά συνέπεια στον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται με την υπόλοιπη κοινωνία.

Αυτοί που διοικούν τους στρατούς, την αστυνομία ή την θρησκευτική ιεραρχία ζουν από το υπερπροϊόν που παράγεται από την εκμετάλλευση, ακριβώς όπως και οι άμεσοι εκμεταλλευτές. Όμως, την ίδια στιγμή, αναπτύσσουν τα δικά τους ιδιαίτερα συμφέροντα: θέλουν να έχουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μερίδιο από το υπερπροϊόν, θέλουν την ανάπτυξη συγκεκριμένων κλάδων της υλικής παραγωγής που εξυπηρετούν τις ανάγκες των θεσμών τους και θέλουν ακόμα ο δικός τους τρόπος ζωής να θεωρείται ανώτερος από όσων εμπλέκονται άμεσα στην παραγωγή.

Η απόπειρα να επιβάλλουν τα δικά τους ιδιαίτερα συμφέροντα μπορεί να οδηγήσει στην οικοδόμηση ακόμα πιο περίπλοκων θεσμών, σε λεπτομερειακούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, σε ατελείωτες μάχες για θέσεις και επιρροή. Το τελικό αποτέλεσμα μπορεί να είναι η δημιουργία ακόμα πιο λαβυρινθωδών δομών στις οποίες θα έχει ξεχαστεί πλήρως η πηγή του πλούτου και των προνομίων –η υλική παραγωγή.

Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, η επίδραση του εποικοδομήματος μπορεί να πάει πιο μακριά από το απλό "πάγωμα" των οικονομικών δραστηριοτήτων στις οποίες βασίζεται. Το εποικοδόμημα μπορεί να αποτελέσει μια τέτοια αιμορραγία που να εμποδίζει την αναπαραγωγή τους –και με αυτό τον τρόπο καταστρέφει τις πηγές από τις οποίες εξαρτάται ολόκληρη η κοινωνία και το εποικοδόμημα. Τότε, η υλική πραγματικότητα παίρνει την εκδίκησή της και όλο το κοινωνικό οικοδόμημα καταρρέει παταγωδώς.

Όμως τίποτα απ' αυτά δεν γίνεται χωρίς μεγάλης κλίμακας πολιτικούς και ιδεολογικούς αγώνες. Αυτοί οι αγώνες είναι που κρίνουν το αν ένα σύνολο κοινωνικών δραστηριοτήτων (που έχει να κάνει με το εποι-

κοδόμημα) παρεμποδίζει ένα διαφορετικό σύνολο (που έχει να κάνει με τη διατήρηση και ανάπτυξη της υλικής βάσης.) Αυτοί είναι ο αποφασιστικός παράγοντας, σύμφωνα με τον Μαρξ, για το αν η υπάρχουσα άρχουσα τάξη θα διατηρήσει την εξουσία της μέχρι που θα καταστρέψει την κοινωνία ή αν θα την αντικαταστήσει μια ανερχόμενη τάξη, βασισμένη σε νέες μορφές παραγωγής.

«Η ιστορία των κοινωνιών μέχρι τώρα είναι η ιστορία της ταξικής πάλης» γράφουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στην αρχή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*. Όμως, ταξική πάλη σημαίνει την πάλη ανάμεσα σε αυτούς που χρησιμοποιούν πολιτικούς και ιδεολογικούς θεσμούς του εποικοδομήματος για να διατηρήσουν την εξουσία τους πάνω στην παραγωγική "βάση" και την εκμετάλλευση και σε αυτούς που αντιστέκονται σε αυτή την προσπάθεια.

Το εποικοδόμημα υπάρχει για να υπερασπίζεται την εκμετάλλευση και τους καρπούς της. Κάθε πραγματικός αγώνας ενάντια στις υπάρχουσες δομές εκμετάλλευσης γίνεται αγώνας ενάντια στο εποικοδόμημα, ένας πολιτικός αγώνας. Όπως το έθεσε και ο Λένιν «Η πολιτική είναι συμπυκνωμένη οικονομία».

Ο μαρξισμός δεν αντιμετωπίζει τον πολιτικό αγώνα απλά σαν μια αυτόματη, παθητική αντανάκλαση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Η οικονομική ανάπτυξη παράγει τις ταξικές δυνάμεις που συγκρούονται για τον έλεγχο της κοινωνίας. Αλλά η πορεία της σύγκρουσης εξαρτάται από την πολιτική κινητοποίηση της κάθε τάξης.

Ο Κεντρικός ρόλος των αλλαγών στην παραγωγή

Είμαστε τώρα σε θέση να επανεκτιμήσουμε τη δήλωση του Ένγκελς, ότι «τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος ...επίσης ασκούν την επιρροή τους στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις υπερέχουν στον καθορισμό των μορφών που παίρνουν».³¹

Σε κάθε μορφή ταξικής κυριαρχίας οικοδομείται μια σειρά δομών

με σκοπό την ενίσχυση και τη θεσμοθέτηση της εκμετάλλευσης. Αυτοί που τους ελέγχουν έχουν τα δικά τους συμφέροντα τα οποία επηρεάζουν οτιδήποτε γίνεται στην κοινωνία –και τη φύση της υλικής παραγωγής.

Ωστόσο, το ζήτημα δεν εξαντλείται εδώ, όπως υπονοεί η “βολονταριστική” ερμηνεία των σχολίων του Ένγκελς. Παραμένει το ερώτημα: από πού πηγάζουν οι δομές του εποικοδομήματος; Και το πιο σημαντικό ερώτημα: τι συμβαίνει αν το εποικοδόμημα αναπτύσσεται με τρόπο ώστε να εμποδίζει την αναπαραγωγή της ίδιας της υλικής του βάσης;

Ο Μαρξ επιμένει ότι το να ισχυρίζεται κανείς πως τα πάντα στην κοινωνία επηρεάζουν τα πάντα –το εποικοδόμημα τη βάση και η βάση το εποικοδόμημα- δεν οδηγεί πουθενά. Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, την πολεμική του ενάντια στον Προυντόν (Proudhon) την οποία έγραψε αμέσως μετά την *Γερμανική Ιδεολογία*, εξηγεί αυτό το σημείο:

«Οι παραγωγικές σχέσεις της κοινωνίας αποτελούν μια ολότητα. Ο κύριος Προυντόν αντιμετωπίζει τις οικονομικές σχέσεις, όπως τις τόσες άλλες κοινωνικές φάσεις που γεννούν η μια την άλλη, η μια είναι αποτέλεσμα της άλλης. Το μοναδικό μειονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι ότι όταν φτάνει στο σημείο να εξετάσει μια απ’ αυτές τις φάσεις ο κύριος Προυντόν δεν μπορεί να την εξηγήσει χωρίς να καταφύγει σε όλες τις άλλες κοινωνικές σχέσεις: δεν μπορεί να δει ποια διαλεκτική κίνηση έχει γεννήσει αυτές τις σχέσεις».²²

Στα γραπτά του ο Μαρξ υπογραμμίζει τρεις συνέπειες μιας τέτοιας άποψης που αντιμετωπίζει την κοινωνία σαν μια αδιαφοροποίητη ολότητα – όπου τα πάντα αλληλοκαθορίζονται.

Μπορεί να οδηγήσει σε μια θεώρηση κατά την οποία η υπάρχουσα μορφή της κοινωνίας είναι αιώνια και अपαράλλαχτη (την άποψη που ο Μαρξ απέδιδε στους αστούς οικονομολόγους που βλέπουν τις κοινωνικές σχέσεις να ορίζονται από «αιώνιους νόμους που πρέπει πάντα να

κυβερνούν την κοινωνία. Σύμφωνα μ' αυτούς, υπήρχε ιστορία, αλλά δεν υπάρχει πια». Αυτή είναι η οπτική γωνία που υπογραμμίζει τη στείρωσή της σύγχρονης ψευδο-επιστήμης της κοινωνίας, την κοινωνιολογία).

Μπορεί επίσης να οδηγήσει σε μια άποψη που θεωρεί ότι η δυναμική της κοινωνίας βρίσκεται σε μια μυστικιστική δύναμη έξω από την κοινωνία (το "Παγκόσμιο Πνεύμα" του Χέγκελ ή τον "εξορθολογισμό" του Βέμπερ.)

Τέλος, μπορεί να οδηγήσει στη θέση πως ότι υπάρχει σήμερα μπορεί να κατανοηθεί μόνο σύμφωνα με τους δικούς του όρους, μέσω της γλώσσας και των ιδεών του, χωρίς καμιά αναφορά σε οτιδήποτε άλλο (η θέση των ιδεαλιστών φιλοσόφων της Γερμανίας του 19ου αιώνα που αναφέρονταν στον Χέγκελ ή πιο σύγχρονων διανοητών όπως του Κόλινγκουντ (Collingwood), του Γουίντς (Winch) και των μετα-Αλτουσερικών).

Ο Μαρξ αποφεύγει αυτό το αδιέξοδο εντοπίζοντας στην κοινωνική ολότητα το στοιχείο που έχει την τάση της σωρευτικής ανάπτυξης. Αυτό το στοιχείο είναι η δραστηριότητα των ανθρώπων που επεμβαίνουν με την εργασία στο περιβάλλον τους για να κερδίσουν τα προς το ζην. Η εργασία του παρελθόντος προσφέρει τα μέσα για την αύξηση του προϊόντος της εργασίας του παρόντος: τόσο τα υλικά μέσα (εργαλεία, μηχανές, πρόσβαση σε πρώτες ύλες) όσο και νέα γνώση. Όμως, οι άνθρωποι υιοθετώντας νέες μεθόδους εργασίας, υιοθετούν και νέες σχέσεις μεταξύ τους.

Αυτές οι αλλαγές μπορεί να είναι τόσο μικρές ώστε αρχικά να γίνονται δύσκολα αντιληπτές (μια αλλαγμένη σχέση ανάμεσα σε δυο ανθρώπους σε ένα σημείο, ένα πρόσθετο πρόσωπο σε μια παραγωγική διαδικασία κάπου αλλού). Αλλά αν συνεχιστούν, θα επιφέρουν μια συστηματική μοριακή αλλαγή σε ολόκληρη την κοινωνική δομή. Η διαδοχή των ποσοτικών αλλαγών έχει ένα ποιοτικό αντίτυπο.

Ο Μαρξ δεν αρνείται τη δυνατότητα αλλαγών σε άλλες πλευρές της κοινωνικής ζωής. Κάποιος ηγεμόνας μπορεί να πεθάνει και να τον

διαδεχθεί κάποιος άλλος με εντελώς διαφορετική προσωπικότητα. Οι άνθρωποι μπορεί να βαρεθούν ένα παιχνίδι και ν' αρχίσουν να παίζουν κάποιο άλλο. Λόγω ανατροφής ή κοινωνικής θέσης μπορεί να εμφανιστεί ένας ταλαντούχος ζωγράφος ή μουσικός. Όμως, όλες αυτές οι αλλαγές είναι τυχαίες. Δεν υπάρχει κανένας απολύτως λόγος να οδηγήσουν σε σωρευτικές κοινωνικές αλλαγές. Μπορούν να παράγουν τυχαίες αλλαγές στην κοινωνία, αλλά δε μπορούν να παράγουν τη δυναμική που οδηγεί την κοινωνία σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Η υλική παραγωγή, ωστόσο, όντως έχει την τάση να κινείται σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση αντί σε μια άλλη. Παράγει πλούτο, παράγει τους πόρους που επιτρέπουν να υπάρχουν ζωές απαλλαγμένες από την υλική στέρηση. Και αυτοί οι πόροι μπορούν να συσσωρευτούν σε ολοένα και μεγαλύτερη ποσότητα.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις πάντοτε αυξάνονται, όπως υποστήριζαν ο Κάουτσκι και ο Πλεχάνοφ –και πιο πρόσφατα ο Τζ. Α. Κοέν. Όπως έχουμε δει προηγουμένως, η σύγκρουση ανάμεσα στους νέους τρόπους παραγωγής και στις παλιές κοινωνικές σχέσεις αποτελεί ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της ιστορίας.

Όπως επεσήμανε ο Μαρξ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο «η διατήρηση των παλιών τρόπων παραγωγής σε απaráλλαχτη μορφή ήταν ο πρώτος όρος ύπαρξης των προηγούμενων οικονομικών τάξεων».³³ Η έκβαση της σύγκρουσης ανάμεσα στο παλιό και το νέο δεν ήταν απαραίτητα η ήττα του παλιού. Μπορούσε να είναι το πνίξιμο του νέου. Να επέλθει δηλαδή «η αμοιβαία καταστροφή των ανταγωνιζόμενων τάξεων».³⁴

Ιστορικά, η "παλινδρόμηση" (από πιο προηγμένες μορφές παραγωγής σε πιο οπισθοδρομικές) είναι κάθε άλλο παρά σπάνιο φαινόμενο. Μια σειρά πολιτισμοί έχουν πάει πίσω στη "βαρβαρότητα" (δηλαδή στην αγροτική παραγωγή χωρίς πόλεις). Μαρτυρίες για αυτό το γεγονός είναι οι "νεκρές πόλεις της ζούγκλας" που ανακαλύπτονται στη Λατινική Αμερική, τη νοτιο-ανατολική Ασία ή την κεντρική Αφρική. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις τροφосуλλεκτικών "φυλών" που πα-

ρουσιάζουν σημάδια ότι κάποια εποχή είχαν ασχοληθεί με την κηπευτική (π.χ. φυλές στον Αμαζόνιο).³⁵ Το αν οι νέες μορφές παραγωγής μπορούν να αναπτυχθούν και μαζί τους να ξεπροβάλλουν οι νέες τάξεις που είναι συνδεδεμένες μαζί τους, εξαρτάται από τα ιδιαίτερα αναπτυγμένα χαρακτηριστικά της κάθε κοινωνίας. Μπορεί να φανταστεί κανείς το ένα άκρο, όπου κάποιες κοινωνίες είναι σε τέτοιο βαθμό αρτηριοσκληρωτικές ώστε να μην είναι δυνατή καμιά αλλαγή στη παραγωγή (λόγω π.χ. αυστηρά τηρούμενων θρησκευτικών τελετών οι οποίες ορίζουν τον τρόπο εκτέλεσης κάθε παραγωγικής πράξης) Στο άλλο άκρο υπάρχει η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, όπου το οτιδήποτε έχει νόημα μόνο αν αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας.

Στη πραγματικότητα, οι περισσότερες ανθρώπινες κοινωνίες έχουν βρεθεί στο ενδιάμεσο αυτών των δυο ακραίων περιπτώσεων. Επειδή η ανθρώπινη ζωή είναι σκληρή, οι άνθρωποι επεδίωκαν να ανεβάσουν το βιοτικό επίπεδο ξοδεύοντας μια ορισμένη ποσότητα εργασίας έστω κι αν ορισμένες δραστηριότητες θεωρούνταν απαγορευτικές ή ταμπού. Μιλώντας γενικά, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων υπήρξε πολύ αργή μέχρι που έφτανε στο σημείο όπου εμφανιζόταν μια νέα τάξη η οποία άρχιζε να αμφισβητεί την παλιά. Το αποτέλεσμα εξαρτιόταν από το συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων και επίσης από τη ποιότητα της ηγεσίας της κάθε τάξης.

Όμως, ακόμα και αν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι η εξαίρεση και όχι κανόνας, κάτι τέτοιο δεν ακυρώνει το επιχείρημα του Μαρξ. Επειδή σε κάθε περίπτωση όπου τελικά οι παραγωγικές δυνάμεις καταφέρνουν να ξεπεράσουν τους περιορισμούς η κοινωνία θα ευημερήσει, φτάνοντας στο σημείο να επικρατήσει πάνω σε άλλες κοινωνίες όπου οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν καταπνιγεί. Πολύ λίγες κοινωνίες έκαναν τη μετάβαση από το στάδιο της βαρβαρότητας στο στάδιο του πολιτισμού. Όμως, όσες δεν το έκαναν υποδουλώθηκαν απ' αυτές που προχώρησαν μπροστά. Επίσης, οι φεουδάρχες βαρόνοι και η ανατολική δεσποτική αριστοκρατία μπόρεσαν επανειλημμένα να καταπνίξουν την πρόκληση που αντιμετώπιζαν από τους εμπόρους των πό-

λεων, αλλά αυτό δεν τους γλίτωσε από το κύμα του καπιταλισμού που απλώθηκε από τα δυτικά όρια της Ευρώπης προς τ' ανατολικά στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα.

Αυτό που είχε τελικά τον καθοριστικό ρόλο δεν ήταν το μεγαλείο και η πολυπλοκότητα του εποικοδομήματος της κάθε κοινωνίας. Το εποικοδόμημα στηριζονταν στη "βάση" της υλικής παραγωγής. Αν το εποικοδόμημα φρενάριζε την ανάπτυξη αυτής της βάσης, τότε ήταν και το ίδιο καταδικασμένο στο χαμό. Γι' αυτό ο Ένγκελς είχε δίκιο όταν έλεγε ότι «το οικονομικό στοιχείο τελικά αναδεικνύεται ως το καθοριστικό».

Η ιστορική πραγματικότητα έχει αποδείξει ότι τελικά οι παραγωγικές δυνάμεις κατάφεραν να γκρεμίσουν και να αναδιοργανώσουν την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες αναπτύχθηκαν.

Βάση, εποικοδόμημα και κοινωνική αλλαγή

Ένα μεγάλο μέρος της σύγχυσης ανάμεσα στους μαρξιστές σχετικά με την ερμηνεία της *Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ οφείλεται στον ορισμό που δίνει κανείς στη "βάση" πάνω στην οποία υψώνεται το "πολιτικό και νομικό εποικοδόμημα".

Για κάποιους, η "βάση" ήταν η υλική αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη φύση –οι παραγωγικές δυνάμεις. Για κάποιους άλλους ήταν οι κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο των οποίων πραγματοποιείται αυτή η αλληλεπίδραση, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

Η κάθε μια από αυτές τις θέσεις μπορεί να δικαιολογηθεί απομονώνοντας συγκεκριμένα αποσπάσματα από την *Εισαγωγή* και χωρίζοντάς τα από την υπόλοιπα κείμενα του Μαρξ. Σε ένα σημείο αναφέρεται στο «σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής» ως την «πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα πολιτικό και νομικό εποικοδόμημα». Όμως, λίγο πριν έχει τονίσει ότι «οι παραγωγικές σχέσεις ...αντιστοιχούν σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των υλικών

παραγωγικών δυνάμεών τους» και συνεχίζει αντιπαραθέτοντας «τον υλικό μετασχηματισμό των υλικών συνθηκών της παραγωγής ο οποίος μπορεί να καθοριστεί με την ακρίβεια νόμου της φύσης» με τις «νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, αισθητικές ή φιλοσοφικές μορφές». Οι «υλικές παραγωγικές δυνάμεις» έρχονται σε σύγκρουση «με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής.»

Ο Μαρξ στην *Κριτική*, όταν μιλάει για “βάση” και “εποικοδόμημα” κάνει στη πραγματικότητα δυο διακρίσεις όχι μία. Πρώτα, την διάκριση ανάμεσα στις “παραγωγικές δυνάμεις” και τις παραγωγικές σχέσεις. Και μετά κάνει τη διάκριση ανάμεσα στις παραγωγικές σχέσεις και τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις.

Ο λόγος για τη σύγχυση είναι ο εξής. Η “βάση” είναι ο συνδυασμός των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Όμως το ένα στοιχείο σε αυτό το συνδυασμό είναι “περισσότερο βασικό” από το άλλο. Οι “παραγωγικές δυνάμεις” αποτελούν το δυναμικό στοιχείο, το οποίο προχωρά μέχρι που έρχεται σε σύγκρουση με τις στατικές “σχέσεις παραγωγής”. Οι σχέσεις παραγωγής αντιστοιχούν στις παραγωγικές δυνάμεις, όχι το αντίστροφο.

Από μια άποψη βέβαια είναι αδύνατο η υλική παραγωγή να ειδικωθεί ξεχωριστά από τις κοινωνικές σχέσεις που συνεπάγεται. Αν νέοι τρόποι εργασίας περιλαμβάνουν και νέες κοινωνικές σχέσεις, προφανώς δεν μπορούν να υπάρξουν αν δεν υπάρχουν και αυτές οι κοινωνικές σχέσεις.

Όμως, όπως είδαμε παραπάνω, υπάρχουν πολλοί λόγοι για να αποδοθεί το προβάδισμα στις παραγωγικές δυνάμεις. Οι ομάδες των ανθρώπων που αλλάζουν τις μεθόδους εργασίας με σκοπό την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, θα είναι πιο επιτυχημένες από ομάδες που δεν κάνουν αυτή τη προσπάθεια. Μπορούν έτσι να πραγματοποιηθούν μικρές, σωρευτικές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις οι οποίες θα ενθαρρύνουν αλλαγές στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους –εξίσου μικρές και σωρευτικές. Οι άνθρωποι αλλάζουν τις μεταξύ τους σχέσεις γιατί θέλουν να παράγουν πιο εύκολα τα μέσα συντήρησής

τους: η αύξηση των μέσων βιοπορισμού είναι ο στόχος και οι αλλαγές στις σχέσεις παραγωγής είναι η αθέλητη συνέπεια. Οι παραγωγικές δυνάμεις εξειγείρονται ενάντια στις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις, όχι το αντίστροφο.

Για παράδειγμα, αν οι τροφосуλλέκτες αποφασίσουν να αλλάξουν τις κοινωνικές τους σχέσεις ώστε να μπορέσουν να επιδοθούν στη φυτοκομία, αυτό δε θα είναι αποτέλεσμα κάποιας πεποίθησης ότι οι κοινωνικές σχέσεις της φυτοκομίας είναι ανώτερες από τις κοινωνικές σχέσεις των τροφосуλλεκτών: αυτό που επιδιώκουν είναι πρόσβαση στην αυξημένη παραγωγικότητα υλικών αγαθών της φυτοκομίας σε σχέση με αυτή του κυνηγιού και της συλλογής τροφής.

Με τον ίδιο τρόπο, αυτό που οδήγησε τους αστούς των πόλεων να αρχίσουν να αμφισβητούν τη φεουδαρχική κοινωνία, δεν ήταν η προτίμησή τους σε ένα είδος κοινωνικών σχέσεων γύρω από τη παραγωγική διαδικασία έναντι κάποιου άλλου. Αντίθετα, ο λόγος ήταν ότι γι' αυτήν την συγκεκριμένη ομαδοποίηση ανθρώπων στα πλαίσια της φεουδαρχίας, ο μόνος τρόπος να αυξήσουν τον έλεγχό τους στα μέσα βιοπορισμού (να αναπτύξουν δηλαδή τα μέσα παραγωγής που έλεγχαν) ήταν η εγκαθίδρυση νέων σχέσεων παραγωγής.

Ακόμα και όταν μια κοινωνία οργανώνει αλλαγές επειδή πιέζεται από μια άλλη κοινωνία (όπως όταν η Ινδία του 19ου αιώνα αναγκάστηκε να υιοθετήσει Ευρωπαϊκά συστήματα κατοχής γης ή όταν τροφосуλλέκτες πείστηκαν από την αποικιοκρατική διοίκηση και τους ιεραπόστολους να αποδεχθούν τη μόνιμη αγροτική ζωή) η αιτία είναι ότι η άλλη κοινωνία έχει στη διάθεσή της πιο προηγμένες παραγωγικές δυνάμεις (που μεταφράζονται σε πιο αποτελεσματικά μέσα για τη διεξαγωγή πολέμου). Οι "κοινωνικές σχέσεις παραγωγής" δε θα αντέξουν εκτός αν επιτύχουν στην οργάνωση της υλικής παραγωγής –δηλαδή στο να βρουν μια "βάση" στην υλική παραγωγή- της κοινωνίας που υφίσταται την πίεση να τις υιοθετήσει. Όπου δεν βρίσκουν μια τέτοια "βάση" το αποτέλεσμα μπορεί να είναι ακόμα και η καταστροφή της κοινωνίας (όπως συνέβη με τους Ικ της βόρειας Ουγκάντα).*

Η επέκταση της υλικής παραγωγής είναι η αιτία, η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής είναι το αποτέλεσμα. Η αιτία μπορεί να μπλοκαριστεί από την παλιά μορφή οργάνωσης της κοινωνίας. Δεν υπάρχει καμιά μηχανιστική αρχή που να εγγυάται ότι θα εμφανιστεί αυτόματα η επέκταση της υλικής παραγωγής και μαζί της οι αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις. Όμως, κάθε κοινωνία φτάνει σε ένα σημείο που αναπτύσσονται πιέσεις προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Και αυτές οι πιέσεις θα έχουν κοινωνικές συνέπειες, ακόμα και αν αυτοί που είναι αφοσιωμένοι στις παλιές κοινωνικές σχέσεις τούς αντισταθούν επιτυχώς.

Η διάκριση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής προηγείται της διάκρισης ανάμεσα στην "οικονομική βάση" και στο εποικοδόμημα. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε συγκεκριμένες αλλαγές στις σχέσεις παραγωγής. Αυτές με τη σειρά τους έχουν αποτέλεσμα αλλαγές στις άλλες κοινωνικές σχέσεις, μέχρι που μια ολόκληρη γκάμα μη-οικονομικών θεσμών βοηθούν στην αναπαραγωγή των υπάρχοντων οικονομικών σχέσεων (και αντιστέκονται σε παραπέρα οικονομικές αλλαγές).

Η σημασία αυτών των διακρίσεων είναι ότι βοηθούν στην κατανόηση του τρόπου που αλλάζει η κοινωνία. Αν οι παραγωγικές δυνάμεις είναι στατικές, τότε δεν υπάρχει κανένας απολύτως λόγος για την κοινωνία να υποστεί οποιαδήποτε συστηματική αλλαγή. Οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις θα τείνουν να αναπαράγονται έτσι ώστε το περισσότερο που μπορεί να εμφανιστεί είναι τυχαίες, σκόρπιες αλλαγές στις σχέσεις των ανθρώπων. Ούτε οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, ούτε οι ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις θα παρέχουν κάποια ώθηση για να εμφανιστούν επαναστατικές κοινωνικές αλλαγές (π.χ. από κοινωνίες νομάδων σε κοινωνίες με εγκατεστημένα χωριά ή από τις κοινωνίες των μεσαιωνικών αρχοντικών σε αυτές των προηγμένων καπιταλιστικών βιομηχανικών πόλεων).

Υπάρχει μια παραπέρα σύγχυση στη συζήτηση για τις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής. Αυτή η σύγχυση έχει να κάνει με τον ορισμό των "σχέσεων παραγωγής". Ο Μαρξ σε κάποιο σημείο

της *Εισαγωγής* ταυτίζει τις σχέσεις παραγωγής με τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Κάποιοι, όπως ο Κοέν, έχουν δώσει σε αυτή την άποψη κεντρική θέση στη δικιά τους εκδοχή του ιστορικού υλισμού.

Αυτή η ερμηνεία της έννοιας των "σχέσεων παραγωγής" μου φαίνεται πολύ περιοριστική. Ένα μεγάλο μέρος της δύναμης της θεωρίας του Μαρξ για την ιστορία, είναι ο τρόπος με τον οποίο δείχνει πώς μικρές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις οδηγούν σε μικρές, σωρευτικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται απευθείας από τη παραγωγή μέχρι που αυτές οι αλλαγές θέτουν υπό αμφισβήτηση τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις. Αυτές οι μικρές αλλαγές μπορεί να περιλαμβάνουν αλλαγές στις ιδιοκτησιακές σχέσεις, όμως σε πάρα πολλές άλλες σημαντικές περιπτώσεις δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Για παράδειγμα, μια αύξηση στον αριθμό των ειδικευμένων τεχνιτών που εργάζονταν για τον αρχιμάστορα σε μια μεσαιωνική πόλη δεν συνιστά αλλαγή στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Αλλά αποτελεί μια αλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις της πόλης που μπορεί να έχει ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις. Το ίδιο ισχύει και για άλλες σημαντικές εξελίξεις στην ιστορία, από την πρώτη φορά που έγινε σπορά από τους τροφοσυλλέκτες μέχρι τις σημερινές αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής στις καπιταλιστικές χώρες.

Για να συνοψίσω τα μέχρι τώρα επιχειρήματα. Ο Μαρξ δεν κάνει μια διάκριση, αλλά δυο. Οι παραγωγικές δυνάμεις ασκούν πίεση στις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής. Και αυτές με τη σειρά τους έρχονται σε σύγκρουση με το υπάρχον εποικοδόμημα.

Από τη στιγμή που γίνονται κατανοητά τα παραπάνω, είναι μια δυνατό να απαντήσουμε στα ερωτήματα σχετικά με τον αν ο ένας ή ο άλλος θεσμός ανήκει στη βάση ή στο εποικοδόμημα.

Από μια άποψη αυτά τα ερωτήματα τίθενται με το λάθος τρόπο. Η διάκριση ανάμεσα στη βάση και στο εποικοδόμημα δεν είναι μια διάκριση ανάμεσα σε δυο κατηγορίες θεσμών, με τους οικονομικούς θεσμούς στη μια πλευρά και τους πολιτικούς, νομικούς, ιδεολογικούς κλπ θεσμούς από την άλλη. Πρόκειται για μια διάκριση ανάμεσα σε σχέσεις

που είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη παραγωγή και σε αυτές που δεν είναι. Πολλοί θεσμοί είναι και τα δυο.

Για παράδειγμα, η μεσαιωνική εκκλησία ήταν ένας θεσμός του εποικοδομήματος που υπεράσπιζε ιδεολογικά τις υπάρχουσες μορφές φεουδαρχικής εκμετάλλευσης. Αλλά απέκτησε τόσο μεγάλες εκτάσεις γης, που καμιά οικονομική ιστορία της περιόδου δεν μπορεί να μη την πάρει υπόψη. Με τον ίδιο τρόπο, τα σημερινά καπιταλιστικά κράτη γεννήθηκαν από την ανάγκη ύπαρξης "σωμάτων ένοπλων ανδρών" με σκοπό την υπεράσπιση συγκεκριμένων καπιταλιστικών αρχουσών τάξεων. Όμως, αυτή η προστασία σπάνια μπορεί να γίνει δυνατή χωρίς την άμεση παρέμβαση του κράτους στη παραγωγή.

Στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες ακόμα και η ταξική τοποθέτηση των ανθρώπων εξαρτιόταν από στοιχεία του εποικοδομήματος. Η απόπειρα να διατηρηθούν οι υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης οδηγεί σε όλο και πιο περίπλοκους κώδικες που εντάσσουν το κάθε άτομο σε μια συγκεκριμένη κάστα ή κληρονομική τάξη. Αυτή η ένταξη με τη σειρά της, ορίζει και την παραγωγική απασχόληση (ή αποχή από οποιαδήποτε απασχόληση) που μπορεί να επιδοθεί κάποιος. Όπως λέει ο Μαρξ «όταν εκπληρώνεται ένας συγκεκριμένος βαθμός ανάπτυξης ο κληρονομικός χαρακτήρας της κάστας θεσμοθετείται ως κοινωνικός νόμος».³⁷ Και «στο καθεστώς των κληρονομικών τάξεων ...πέρα από τις άλλες τους σχέσεις, ένας ευγενής παραμένει πάντα ένας ευγενής, ένα πληβείος πάντα ένας πληβείος, μια ιδιότητα αξεχώριστη από την ατομικότητά του».³⁸

Υπό μια έννοια είναι σωστή η άποψη ότι μόνο στην αστική κοινωνία υπάρχουν "καθαρές τάξεις" –κοινωνικές ομαδοποιήσεις στις οποίες η ένταξη εξαρτάται ολοκληρωτικά από τη σχέση ως προς την εκμετάλλευση στη διαδικασία της παραγωγής, σε αντίθεση με τα προνόμια που ενσαρκώνονταν σε νομικούς ή θρησκευτικούς κώδικες.³⁹ Είναι αλήθεια ότι αυτοί οι κώδικες είχαν τις ρίζες τους στην υλική παραγωγή, όμως αυτό το γεγονός είχε επισκιαστεί από αιώνες όπου η κοινωνική ανάπτυξη παρέμενε "παγωμένη".

Το ζήτημα της καπιταλιστικής οικογένειας είναι παρόμοιο με αυτό της μεσαιωνικής εκκλησίας ή του σύγχρονου κράτους. Αναπτύχθηκε για να διατηρεί και να αναπαράγει σχέσεις παραγωγής που ήδη υπάρχουν. Αλλά δεν μπορεί να εκπληρώσει αυτή την αποστολή χωρίς ταυτόχρονα να παίζει έναν πολύ σημαντικό οικονομικό ρόλο (στην περίπτωση των οικογενειών της εργατικής τάξης αυτός ο ρόλος είναι η οργάνωση της τεράστιας ποσότητας οικιακής εργασίας που αφιερώνεται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, στην περίπτωση των οικογενειών των καπιταλιστών καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο η περιουσία περνάει από τη μια γενιά στην επόμενη).⁴⁰

Εξαιτίας αυτού του οικονομικού του ρόλου, πολλές φορές ο θεσμός της οικογένειας εντάσσεται στη "βάση".⁴¹ Όμως, η διάκριση ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα είναι μια διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικές σχέσεις που υπόκεινται σε άμεσες αλλαγές καθώς αλλάζουν οι παραγωγικές δυνάμεις, και στις κοινωνικές σχέσεις που είναι σχετικά στατικές και μη-δεκτικές στην αλλαγή. Η καπιταλιστική οικογένεια ανήκει μάλλον στη δεύτερη κατηγορία παρά στην πρώτη ακόμα και στην "οικονομική" της λειτουργία, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Κατά κανόνα, οι αλλαγές στην οργάνωση της αναπαραγωγής ακολουθούν τις αλλαγές στο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Το απλό γεγονός είναι όμως, ότι οι "αναπαραγωγικές δυνάμεις" δεν έχουν την ίδια τάση για σωρευτική αλλαγή –κάτι που έχουν οι παραγωγικές δυνάμεις. Τα πιθανά μέσα για τον έλεγχο και τον περιορισμό των γεννήσεων δεν άλλαξαν και πολύ από τις κοινωνίες των τροφουσλλεκτών πριν 30.000 χρόνια μέχρι τον 20ο αιώνα –το αν χρησιμοποιούνταν ή όχι, δεν είχε να κάνει με τη σφαίρα της αναπαραγωγής αλλά τη σφαίρα της παραγωγής. (Για παράδειγμα, ενώ μια τροφουσλλεκτική κοινωνία ήταν αναγκασμένη να περιορίζει τον αριθμό των γεννήσεων, πολλές αγροτικές κοινωνίες είχαν συμφέρον στη μεγαλύτερη δυνατή αύξηση των γεννήσεων). Επίσης, οι υλικές συνθήκες μέσα στις οποίες ανατρέφονται τα παιδιά πράγματι αλλάζουν, αλλά κι αυτή η αλλαγή αποτελεί υποπροϊ-

όν άλλων κοινωνικών αλλαγών.⁴³

Τέλος, οι παραπάνω διαπιστώσεις μας βοηθούν να απορρίψουμε ένα ακόμα επιχείρημα που ακούγεται –ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι “σχέσεις παραγωγής”:⁴⁴

Όλα τα τμήματα μιας κοινωνικής δομής έχουν τη προέλευσή τους στη σφαίρα της παραγωγής. Όμως, αυτό που πολύ σωστά υπογράμμισε ο Μαρξ, είναι ότι κάποια τμήματα του εποικοδομήματος, από τη στιγμή που θα αναπτυχθούν, έχουν σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό κάποιων άλλων. Το παλιό αντιπαρατάσσεται στο νέο. Η παλιά μορφή οργάνωσης του κράτους, για παράδειγμα, διαμορφώθηκε σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ιστορίας για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της εκμετάλλευσης και συνεχίζει να έχει επιπτώσεις στην παραγωγή. Όμως, βρίσκεται σε αντίθεση με τις νέες σχέσεις που γεννιούνται συνέχεια από την ανάπτυξη της παραγωγής. Το να λέει κάποιος ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι “σχέσεις παραγωγής” είναι σαν να ζωγραφίζει μια εικόνα της κοινωνικής ανάπτυξης από την οποία απουσιάζει αυτό το σημαντικό στοιχείο της αντίθεσης.⁴⁴

Η βάση και το εποικοδόμημα στον καπιταλισμό

Μέχρι αυτό το σημείο το κείμενο ασχολήθηκε γενικά με τη σχέση ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα. Όμως, αξίζει να σταθούμε εν συντομία σε κάποιες ιδιαιτερότητες αυτής της σχέσης στον καπιταλισμό.

Καταρχήν, η ιδιαίτερη επίπτωση των σχέσεων της παραγωγής στις παραγωγικές δυνάμεις. Ο Μαρξ επεσήμανε ότι στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες οι καθιερωμένες σχέσεις παραγωγής είχαν την τάση να επιβραδύνουν τις παραγωγικές δυνάμεις. Αντίθετα, στον καπιταλισμό η επιβίωση του κάθε ξεχωριστού κεφαλαίου εξαρτάται από το πόσο γρηγορότερα από τα ανταγωνιστικά του κεφάλαια επεκτείνει τις παραγωγικές δυνάμεις που κατέχει:

«Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις... Η αστική εποχή διακρίνεται απ' όλες τις προηγούμενες για τη συνεχή ανατροπή της παραγωγής, για τον αδιάκοπο κλονισμό όλων των κοινωνικών καταστάσεων και για την αιώνια αβεβαιότητα και κινητικότητα».⁴⁵

Ο Μαρξ θεωρεί ότι η αντίθεση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής τελικά εμφανίζεται, αλλά με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο.

Η αύξηση των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της ανθρωπότητας –η αυξημένη παραγωγικότητα- έχει σαν προϋπόθεση την ενσωμάτωση ολοένα και μεγαλύτερων ποσοτήτων εργασίας του παρελθόντος σε κάθε μονάδα τωρινής εργασίας. Στο καπιταλισμό, αυτή η τάση παίρνει τη μορφή της αύξησης του λόγου των επενδύσεων προς τον αριθμό των εργατών. Οι επενδύσεις αυξάνονται πιο γρήγορα απ' ότι η πηγή του κάθε πιθανού κέρδους, η ζωντανή εργασία. Όμως, σ' αυτό το σύστημα το βασικό κίνητρο της παραγωγής είναι το ποσοστό κέρδους δηλαδή ο λόγος του κέρδους προς την επένδυση.

Για τον Μαρξ, η αντίθεση ανάμεσα στη τάση για συσσώρευση και στο χαμηλό επίπεδο κέρδους που συνεπάγεται η υλοποίησή της, βρίσκει έκφραση σε μια αυξανόμενη τάση του συστήματος προς τη στασιμότητα, στις δυσαναλογίες ανάμεσα στα διαφορετικά στοιχεία της οικονομίας και σε όλο και πιο βαθιές οικονομικές κρίσεις. Για μας που ζούμε στον 20ο αιώνα, η αντίθεση αυτή σημαίνει επίσης μια συνεχώς παρούσα τάση μετατροπής του οικονομικού ανταγωνισμού σε πολεμικές συγκρούσεις, όπου η απειλή του μετασχηματισμού των παραγωγικών δυνάμεων σε πλήρως ανεπτυγμένες δυνάμεις καταστροφής είναι κι αυτή συνεχώς παρούσα.⁴⁶

Μια δεύτερη διαφορά είναι ότι στον καπιταλισμό δεν υπάρχει μόνο η σύγκρουση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στα μη-οικονομικά δεσμά τους, αλλά επίσης και μια σύγκρουση

ανάμεσα σε διαφορετικά στοιχεία της οικονομίας, κάποια από τα οποία ο Μαρξ τα θεωρεί "περισσότερο βασικά" από τα άλλα. Η πηγή της υπεραξίας βρίσκεται στη σφαίρα της παραγωγής. Όμως, ξεκινώντας από τη σφαίρα της παραγωγής αναπτύσσεται μια ολόκληρη γκάμα δραστηριοτήτων που έχουν να κάνουν με τη διανομή της υπεραξίας ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες της άρχουσας τάξης – η αγοραπωλησία εμπορευμάτων, το πιστωτικό σύστημα, το χρηματιστήριο κ.ο.κ. Αυτά τα στοιχεία αποκτούν τη δικιά τους ζωή, όπως τα στοιχεία του πολιτικού και ιδεολογικού εποικοδομήματος και επηρεάζουν ότι συμβαίνει στη σφαίρα της παραγωγής. Όμως, τελικά, δε μπορούν να ξεφύγουν από τη πραγματικότητα του γεγονότος ότι το υπερπροϊόν που έχουν στη διάθεσή τους πηγάζει από την εκμετάλλευση στη διαδικασία της παραγωγής – κάτι που βρίσκει έκφραση στην αφινδισιαστική εμφάνιση κυκλικών κρίσεων.

Καμιά από τις παραπάνω παρατηρήσεις δεν σημαίνει ότι στον καπιταλισμό παύει να ισχύει η διάκριση ανάμεσα στη βάση και στο εποικοδόμημα. Αυτό που πράγματι ισχύει, είναι ότι στο παρόν σύστημα υπάρχουν περισσότερες αντιθέσεις απ' ότι στα προηγούμενα. Η συγκεκριμένη ανάλυση αυτών των αντιθέσεων αποτελεί προϋπόθεση για να κατανοήσουμε το πώς κινείται το σύστημα και τις δυνατότητες να συγκροτήσουμε μια αποτελεσματική επαναστατική αντίσταση σ' αυτό.

Εποικοδόμημα και ιδεολογία

Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις ιδέες και την ιδεολογία με τη διχοτομία ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα;

Ο Μαρξ επέμενε ότι οι ιδέες δεν μπορούν να διαχωριστούν από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσονται. Λέει: «...Συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης *αντιστοιχούν* σε ...μια οικονομική δομή, την πραγματική βάση», «ο τρόπος παραγωγής της πραγματικής ζωής *καθορίζει* την εξέλιξη της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής γενικά», «το κοινωνικό είναι ...*καθορίζει* τη συνείδηση». [Οι εμφάσεις

δικές μου, C.H)

Για να καταλάβουμε το περιεχόμενο αυτών των έντονων ισχυρισμών, πρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ θεωρεί ότι αναπτύσσονται οι ιδέες και η γλώσσα.

Για τον Μαρξ, οι ιδέες αναπτύσσονται μέσα από την υλική αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και με τη φύση:

«Η παραγωγή των ιδεών, των αντιλήψεων, της συνείδησης είναι καταρχήν άμεσα συνυφασμένες με την υλική δραστηριότητα και την υλική επικοινωνία των ανθρώπων, με την γλώσσα της πραγματικής ζωής. Σ' αυτό το στάδιο, η σκέψη, η αντίληψη, η υλική επικοινωνία των ανθρώπων εμφανίζεται να απορρέει από την υλική τους συμπεριφορά. Το ίδιο ισχύει και για τη διανοητική παραγωγή των ανθρώπων, όπως εκφράζεται στη γλώσσα της πολιτικής, τους νόμους, την ηθική, τις θρησκείες, τη μεταφυσική κλπ. Οι άνθρωποι είναι οι παραγωγοί των ιδεών τους, των αντιλήψεών τους κλπ –οι πραγματικοί δραστήριοι άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και των μορφών επικοινωνίας που αντιστοιχούν σ' αυτές, στη πλατύτερη δυνατή μορφή. Η συνείδηση δεν μπορεί να είναι ποτέ οτιδήποτε άλλο πέρα από τη συνειδητή ύπαρξη και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους».⁴⁷

Κάθε ιδέα έχει τις ρίζες της στην υλική δραστηριότητα των ανθρώπων:

«Ξεκινάμε από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και πάνω στη βάση της πραγματικής διαδικασίας της ζωής τους δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανακλάσεων και αντιλάλων αυτής της διαδικασίας της ζωής. Τα φαντάσματα που σχηματίζονται στον ανθρώπινο νου είναι αναγκαστικά εξιδανικεύσεις της υλικής διαδικασίας της ζωής του, που μπορεί να επαληθευτεί εμπειρικά και συνδέεται με υλικές προϋποθέσεις».⁴⁸

Αυτό που υπονοεί ο Μαρξ, είναι ότι στην ανάπτυξη της συνείδησης υπάρχουν συγκεκριμένα στάδια. Τα ζώα δεν έχουν συνείδηση: στην πιο προχωρημένη περίπτωση αντιλαμβάνονται φευγαλέες εικόνες γύρω τους. Οι άνθρωποι αρχίζουν να αφήνουν πίσω τους το στάδιο της αισθητηριακής αντίληψης, μόνο από τη στιγμή που αρχίζουν να αλληλεπιδρούν κοινωνικά μεταξύ τους σε σταθερή βάση καθώς δρουν συλλογικά για να ελέγξουν το περιβάλλον τους. Γι' αυτό ο Μαρξ δηλώνει ότι μόνο από τη στιγμή που οι άνθρωποι έχουν φτάσει στο επίπεδο «των πρωταρχικών ιστορικών σχέσεων μπορούμε να ανακαλύψουμε ότι όντως έχουν "συνείδηση"». ⁴⁹

Στη διαδικασία της κοινής δραστηριότητας για την απόκτηση των αναγκαίων της ζωής, οι άνθρωποι για πρώτη φορά δημιουργούν ένα υλικό μέσο που τους επιτρέπει να μετατρέψουν τις φευγαλέες εικόνες σε διαρκείς έννοιες:

«Το "πνεύμα" εξαρχής δεινοπαθεί από τη κατάρα να "κουβαλάει" το βάρος της ύλης που κάνει την παρουσία της αισθητή με τη μορφή παλλόμενων στρωμάτων αέρα, ήχων –εν συντομία, με τη γλώσσα. Η γλώσσα είναι τόσο παλιά όσο και η συνείδηση, η γλώσσα είναι η πρακτική συνείδηση που υπάρχει για τους άλλους ανθρώπους και για αυτόν ακριβώς το λόγο υπάρχει και για μένα: όπως και η συνείδηση έτσι κι η γλώσσα έχουν σαν μοναδική τους πηγή την ανάγκη, την αναγκαιότητα της επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους». ⁵⁰

Σε κάποιο άλλο σημείο ο Μαρξ έχει περιγράψει ως εξής αυτή τη διαδικασία: «η γλώσσα είναι η άμεση πραγματικότητα της σκέψης». ⁵¹

Η γνώση, λοιπόν, είναι κοινωνικό προϊόν. Πηγάζει από την ανάγκη για επικοινωνία, που με τη σειρά της αποτελεί προϊόν της ανάγκης για κοινωνική παραγωγή. Η συνείδηση αποτελεί την υποκειμενική έκφραση σχέσεων που υπάρχουν αντικειμενικά. Η ενσάρκωσή της, η γλώσσα, είναι μια υλική διαδικασία που αποτελεί ένα από τα συστατικά στοιχεία αυτών των σχέσεων. «Συνεπώς οι ιδέες και οι σκέψεις των ανθρώπων,

είναι σκέψεις και ιδέες γύρω από τον εαυτό τους και άλλους ανθρώπους γενικά... γι' αυτό το λόγο η συνείδηση δεν έχει ποτέ να κάνει απλά με ένα άτομο, αλλά με ένα άτομο στην αλληλο-επικοινωνία του με το σύνολο της κοινωνίας». ⁵²

Ο υλισμός του Μαρξ συνίσταται στο εξής: ο νους αναπτύσσεται με βάση την ύλη. Για τη λειτουργία του εξαρτάται από την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπινου σώματος. Η μορφή της συνείδησής του εξαρτάται από τις πραγματικές σχέσεις ανάμεσα στα διαφορετικά άτομα. Το περιεχόμενο του νου του κάθε ξεχωριστού ατόμου εξαρτάται από την υλική αλληλεπίδρασή του με τον κόσμο και με τους άλλους ανθρώπους.

Όμως, ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί απλά να αναχθεί στην ύλη. Το κάθε ανθρώπινο ον που σκέφτεται έχει και την ικανότητα να δρα. Το υποκειμενικό αναπτύσσεται μέσα από τα αντικειμενικά, αλλά εξακολουθεί να είναι πραγματικό.

Όπως έγραφε ο Μαρξ στην πρώτη από τις *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ*: «Το κύριο ελάττωμα του υλισμού μέχρι τώρα, είναι ότι αντιλαμβάνεται το πράγμα, την πραγματικότητα, τον αισθητό κόσμο, μόνο με τη μορφή του αντικειμένου προς παρατήρηση και όχι σαν ανθρώπινη συγκεκριμένη δράση, σαν πράξη, όχι υποκειμενικά. Ο Φόϋερμπαχ δεν αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη δράση σαν αντικειμενική δράση».

Ωστόσο, παρόλο που ο Μαρξ υπογραμμίζει την πραγματικότητα της ατομικής σκέψης και δραστηριότητας, δίνει επίσης έμφαση στα όριά τους. Η σκέψη πηγάζει από τη δραστηριότητα. Και από τη στιγμή που ο κρίκος με τη δραστηριότητα αδυνατίζει, η σκέψη χάνει μέρος του περιεχομένου της: «Στην πράξη ο άνθρωπος πρέπει να αποδείξει το αληθινό, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, το εγκόσμιο της σκέψης του».

Έτσι λοιπόν, η σκέψη είναι "πραγματική" μόνο εφόσον έχει πρακτική εφαρμογή, από τη στιγμή που αλλάζει τον κόσμο. Υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα πέρα από την ανθρώπινη αντίληψη. Όμως, οι άνθρωποι μπορούν να έρθουν σε επαφή με αυτή την πραγματικότητα

μόνο μέσω της δραστηριότητάς τους, μ' αυτό τον τρόπο συνδέουν τη συνείδησή τους μ' αυτή τη πραγματικότητα: «Το ερώτημα για τον αν η αντικειμενική αλήθεια μπορεί να αποδοθεί στην ανθρώπινη σκέψη είναι ένα πρακτικό και όχι ένα θεωρητικό ερώτημα... η διαμάχη γύρω από τη πραγματικότητα ή μη-πραγματικότητα της σκέψης που είναι απομονωμένη από την πράξη είναι ένα εντελώς σχολαστικό ερώτημα».⁵³ Η αντικειμενική πραγματικότητα και η αλήθεια της σκέψης καθορίζονται από την δράση της ανθρωπότητας που την ενώνει με τον κόσμο γύρω της.

Ο ιστορικός υλισμός του Μαρξ δεν υποστηρίζει ότι η συνείδηση, η θέληση, οι προθέσεις, δεν παίζουν κανένα ρόλο στην ιστορία. Η ανθρώπινη δράση αλλάζει συνεχώς τον κόσμο και τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους.

Η μηχανιστική υλιστική ερμηνεία του Μαρξισμού αλά Κάουτσκι, διαπράττει το ίδιο λάθος το οποίο ο Μαρξ αποδίδει στον Φόουερμαχ. Δεν βλέπει ότι η ιστορία, είναι η ιστορία της ανθρώπινης δραστηριότητας. Όμως, η κοινωνική δραστηριότητα εμπεριέχει την συνείδηση.

Ανθρώπινα όντα με συγκεκριμένες ιδέες εφευρίσκουν νέα εργαλεία, αμφισβητούν κατεστημένους τρόπους ζωής, οργανώνουν επαναστατικά κινήματα ή αγωνίζονται να διατηρήσουν το status quo. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και στις παραγωγικές δυνάμεις, ανάμεσα στη βάση και στο εποικοδόμημα, βρίσκουν έκφραση σε διαμάχες, σε οργανωμένες διαφωνίες και σκληρούς αγώνες ανάμεσα σε ανθρώπους. Όλα αυτά αποτελούν μέρος της πραγματικής κοινωνικής εξέλιξης. Η άρνηση αυτής της θέσης, ισοδυναμεί με τη εικόνα μιας κοινωνίας από την οποία έχουν σβηστεί οι εκρηκτικοί ανταγωνισμοί.

Ωστόσο, η συνείδηση δεν αναπτύσσεται ποτέ σε κενό. Είναι ένας υποκειμενικός σύνδεσμος αντικειμενικών διαδικασιών. Οι ιδέες του κάθε ατόμου ή της κάθε ομάδας αναπτύσσονται πάνω στη βάση της υλικής πραγματικότητας και ανατροφοδοτούν αυτή την πραγματικότητα. Δε μπορούν να ταυτιστούν μ' αυτή τη πραγματικότητα, αλλά ούτε και να διαχωριστούν από αυτή.

Αυτός ο σύνδεσμος μας βοηθά να καταλάβουμε τι εννοεί ο Μαρξ όταν μιλάει για “ψευδή συνείδηση” και “ιδεολογία”.

Ψευδής συνείδηση

Όταν οι άνθρωποι συμμετέχουν σε μια υλική πρακτική έχουν μια άμεση αντίληψη της δράσης τους και των επενεργειών της που σπάνια είναι ψεύτικη. Εκτός αν είναι τυφλοί ή ανισόρροποι, γνωρίζουν, για παράδειγμα, ότι σκάβουν τη γη ή ότι σημαδεύουν με ένα όπλο έναν άλλο άνθρωπο ή οτιδήποτε άλλο. Σ' αυτό το επίπεδο η συνείδηση και η δραστηριότητα ταυτίζονται. Όμως, το περιεχόμενο αυτής της συνείδησης είναι απειροελάχιστο. Δεν αξίζει καν να ονομάζεται “συνείδηση”.

Όμως, παράλληλα με αυτή την άμεση αντίληψη συνυπάρχει πάντοτε μια γενικότερη συνείδηση. Με αυτήν την συνείδηση οι άνθρωποι προσπαθούν να πάνε παραπέρα από την άμεση γνώση και να ερμηνεύσουν με συνολικό τρόπο τις συνθήκες που ζουν. Οι έννοιες που περιλαμβάνει αυτή η συνείδηση, για παράδειγμα, τους λένε ότι δε σκάβουν απλά αλλά ότι έτσι εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους ή ότι δεν σημαδεύουν απλά με το όπλο τους, αλλά ότι έτσι υπερασπίζονται την “πατρίδα”.

Δεν υπάρχει καμιά εγγύηση για την “αλήθεια” ή την “πραγματικότητα” αυτής της συνείδησης. Μια οικονομική κρίση μπορεί να σημάνει ότι όσο σκληρά κι αν σκάψεις τη γη δεν θα μπορέσεις να πουλήσεις τη σοδειά σου και να εξασφαλίσεις τα προς το ζην. Το όπλο σου μπορεί να υπερασπίζεται τα συμφέροντα μιας πολυεθνικής και όχι κάποια υποτιθέμενη “πατρίδα”.

Ενώ η άμεση συνείδηση είναι ταυτισμένη με τη δραστηριότητα και γι' αυτό το λόγο πρέπει να είναι “αληθινή” σε κάποια περιορισμένα όρια, η γενική συνείδηση δεν μπορεί να είναι τίποτα περισσότερο από ένας τυφλό συνοδός της δραστηριότητας. Δεν βρίσκει έκφραση στο κόσμο. Σύμφωνα με τον Μαρξ δεν αντιπροσωπεύει καμιά εγκοσμιότητα και καμιά “πραγματικότητα”. Η εναλλακτική κατάληξη είναι ότι η δρα-

στηριότητα την οποία καθοδηγεί μια τέτοια συνείδηση έχει αποτελέσματα πολύ διαφορετικά από τα αναμενόμενα. Το αντικειμενικό της περιεχόμενο είναι διαφορετικό από το υποκειμενικό. Στη καλύτερη περίπτωση είναι "πραγματική" μόνο εν μέρει.⁵⁴

Ωστόσο, ο Μαρξ επιμένει ότι ακόμα και η "ψευδής" γενική συνείδηση έχει τις ρίζες της στην πραγματική δραστηριότητα. Για παράδειγμα γράφει κριτικάροντας μια συγκεκριμένη μορφή "μη-πραγματικής" συνείδησης, τη «Γερμανική ιδεολογία» της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας:

«Το μόνο που έχουν να κάνουν οι φιλόσοφοι είναι να διαλύσουν την αφηρημένη γλώσσα τους στην απλή γλώσσα από την οποία προέρχεται, για να την αναγνωρίσουν ως την παραμορφωμένη γλώσσα του πραγματικού κόσμου και για να καταλάβουν πως ούτε η σκέψη ούτε η γλώσσα από μόνες τους αποτελούν πραγματικότητα, ότι είναι μόνο εκδηλώσεις της πραγματικής ζωής...

Ένα από τα πιο δύσκολα καθήκοντα για τους φιλοσόφους είναι κατέβουν από τον κόσμο της σκέψης στο πραγματικό κόσμο. Η γλώσσα είναι η άμεση πραγματικότητα της σκέψης. Με τον ίδιο τρόπο που οι φιλόσοφοι αποδίδουν μια ανεξάρτητη ύπαρξη στη σκέψη, έπρεπε να ανακηρύξουν και τη γλώσσα σε ανεξάρτητο βασίλειο. Αυτό είναι το μυστικό της φιλοσοφικής γλώσσας στην οποία οι σκέψεις στη μορφή των λέξεων αποκτούν το δικό τους περιεχόμενο. Το πρόβλημα του περάσματος από τον κόσμο της σκέψης στο πραγματικό κόσμο, μετατρέπεται στο πρόβλημα του περάσματος από τη γλώσσα στη ζωή».⁵⁵

«Βλέπουμε ότι το πρόβλημα της μετάβασης από τη σκέψη στην πραγματικότητα, συνεπώς από τη γλώσσα στη ζωή, υφίσταται μόνο ως φιλοσοφική ψευδαίσθηση».⁵⁶

Ένα τέτοιο είδος αφηρημένης φιλοσοφικής σκέψης οδηγεί τον Μαρξ στην περιφρόνηση που εκφράζει γι' αυτή στις *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ*: «Η κοινωνική ζωή είναι στην ουσία της πρακτική. Όλα τα μυστήρια που παρασέρνουν τη θεωρία προς το μυστικισμό, βρίσκουν τη

λογική τους λύση στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης».

Η άποψη που αντιπαράθετεί ο Μαρξ σ' αυτό, βρίσκεται πολύ κοντά στις απόψεις άλλων φιλοσόφων οι οποίοι αρνούνται κάθε δυνατότητα γενικών φιλοσοφικών, κοινωνικών ή ιστορικών αντιλήψεων. Έτσι για παράδειγμα, η γλωσσική φιλοσοφία του Βιτγκενστάιν (Wittgenstein) υποστηρίζει ότι όλα τα προβλήματα της φιλοσοφίας προκύπτουν επειδή οι φιλόσοφοι έχουν πάρει τις έννοιες της καθημερινής ζωής και τις χρησιμοποιούν ξεκομμένες από το πλαίσιο τους.⁵⁷

Παρομοίως, οι «ιστορικιστές» διανοητές επιμένουν ότι καμιά ιδέα ή κοινωνική πρακτική δεν μπορεί να γίνει κατανοητή έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο που τοποθετείται: οποιαδήποτε απόπειρα για γενικότερη ερμηνεία πρέπει κατ' ανάγκη να είναι ψευδής.⁵⁸

Όμως, η άποψη του Μαρξ είναι πολύ διαφορετική από τις παραπάνω απόψεις. Επειδή αυτές θεωρούν ότι οι ψευδείς έννοιες είναι αποτέλεσμα μιας παράξενης επιθυμίας των φιλοσόφων να γενικεύουν, ενός περιέργου “διανοητικού σπασμού” που καταλαμβάνει τους ανθρώπους.

Αντίθετα, ο Μαρξ θεωρεί ότι η ψευδής γενίκευση –το αποτέλεσμα του χωρισμού της θεωρίας από την πράξη- έχει υλικές ρίζες. Οι γενικές αντιλήψεις μπορεί να προβάλουν χωρίς παραμορφώσεις, κατευθείαν από τις άμεσες εμπειρίες των ανθρώπων μόνο σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις. Γιατί μόνο σε μια τέτοια κοινωνία ο καθένας θα συμμετέχει σε μια ενιαία συλλογική δραστηριότητα.

Ιδεολογία και ταξική κοινωνία

Από τη στιγμή που εμφανίζεται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε εκμεταλλευτικές και εκμεταλλεζόμενες τάξεις και μαζί μ' αυτόν ο διαχωρισμός ανάμεσα στην πνευματική και χειρωνακτική εργασία, η μοναδική πρακτική αποσυντίθεται και μαζί μ' αυτήν αποσυντίθεται κάθε δυνατότητα για μια και μοναδική οπτική του κόσμου.

Σε μια ταξική κοινωνία το κοινωνικό όλον σπάζει συνεχώς σε χωριστά κομμάτια εξαιτίας της σύγκρουσης ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής, μια σύγκρουση που εκφράζεται στην πάλη ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Διαφορετικές ομάδες έχουν διαφορετικούς πρακτικούς σκοπούς. Κάποιες ομάδες επιδιώκουν τη διατήρηση των υπάρχόντων κοινωνικών σχέσεων ενώ άλλες επιδιώκουν την ανατροπή τους, έτσι ώστε να μπορέσουν να αναπτυχθούν νέες κοινωνικές σχέσεις βασιζόμενες σε νέες παραγωγικές δυνάμεις. Ως αποτέλεσμα, διαφορετικά τμήματα της κοινωνίας έχουν διαφορετικές εμπειρίες της κοινωνικής πραγματικότητας. Το καθένα απ' αυτά τα τμήματα θα τείνει να αναπτύσσει τη δική του συνολική οπτική για τη κοινωνία, η οποία θα είναι σημαντικά διαφορετική από τις αντίστοιχες των άλλων ομάδων.

Αυτές οι απόψεις δεν αφορούν μόνο το πώς είναι η κοινωνία. Η άλλη τους λειτουργία είναι να συσπειρώνουν στον πρακτικό σκοπό της διατήρησης ή της ανατροπής της κοινωνίας, γιατί η καθεμιά τους δίνει προτεραιότητα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική δραστηριότητα εις βάρος των υπολοίπων.

Αυτό που είναι "καλό" ή "έχει αξία" από τη σκοπιά μιας κοινωνικής ομάδας και της δραστηριότητάς της, θα είναι "κακό" για μια άλλη ομάδα. Αυτό που η μια ομάδα θεωρεί ως απαραίτητο για τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής, επειδή διατηρεί τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής, από μια άλλη ομάδα θα αντιμετωπίζεται σαν κάτι το κακό επειδή παρεμποδίζει την ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων. Κατηγορίες που προηγουμένως δεν ήταν προβληματικές, απλές περιγραφές αυτού που ήταν αναγκαίο για τη διατήρηση της κοινωνίας και της ανθρώπινης ζωής, γίνονται επιταγές που εκφράζουν τις επιθυμίες διαφορετικών, αντιτιθέμενων τάξεων.

Η απόπειρα των φιλοσόφων να υπολογίσουν αντίπαλες αντιλήψεις για τον κόσμο με ένα μοναδικό μέτρο "αλήθειας" είναι κομμάτι αυτής της πάλης. Προσπαθούν έτσι να γενικεύσουν την εμπειρία μιας συγκεκριμένης τάξης με ένα τέτοιο τρόπο που να τη βοηθά να κυριαρχεί

στον τρόπο σκέψης των άλλων τάξεων. Εξαιτίας, όμως, των πραγματικών αντιθέσεων ανάμεσα στις εμπειρίες και τα συμφέροντα των διαφορετικών τάξεων, η αναζήτηση αυτού του στόχου δεν έχει τέλος. Καθεμιά φιλοσοφική αντίληψη μπορεί να βρεθεί αντιμέτωπη με μια άλλη, αφού και η μια και η άλλη έχουν τις ρίζες τους στις αντιτιθέμενες εμπειρίες της υλικής ζωής. Γι' αυτό το λόγο, κάθε μεγάλη φιλοσοφία τελικά κατακυλάει προς το μυστικισμό.

Όμως, για τον Μαρξ αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι διαφορετικές οπτικές είναι εξίσου έγκυρες (ή ψευδείς). Γιατί κάποιες απ' αυτές προσφέρουν μια πιο συνολική άποψη της κοινωνίας και της ανάπτυξής της από κάποιες άλλες.

Μια κοινωνική ομάδα που ταυτίζεται με τη συνέχιση των παλιών σχέσεων παραγωγής και των παλιών θεσμών του εποικοδομήματος, έχει αναγκαστικά αποσπασματική άποψη (ή αποσπασματικές απόψεις) της κοινωνίας ως ενιαίου συνόλου. Η πρακτική της έχει στόχο την διατήρηση αυτού που ήδη υπάρχει, επιδιώκει να "αγιοποιήσει" ό,τι έχει συντελεστεί. Οτιδήποτε άλλο θεωρείται σαν παρεμπόδιση ή καταστροφή μιας χρήσιμης και αρμονικής κατάστασης. Γι' αυτό το λόγο ακόμα και στη διάρκεια περιόδων βαθιάς κοινωνικής κρίσης, η εικόνα της κοινωνίας που προβάλλει αυτή η ομάδα είναι η εικόνα μιας αιώνιας φυσικής αρμονίας που για κάποιο λόγο δέχεται την επίθεση ανεξήγητων και άλογων δυνάμεων.

Ιδεολογία και επιστήμη

Μια ανερχόμενη κοινωνική ομάδα, που έχει συνδεθεί με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έχει μια πολύ διαφορετική προσέγγιση. Τουλάχιστον αρχικά, δεν φοβάται νέες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας που διαρρηγνύουν τις παλιές σχέσεις παραγωγής και μαζί με αυτές το εποικοδόμημα που τις συνοδεύει. Αντίθετα, κατανοεί και ταυτίζεται με τις νέες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας. Ακόμα, την ίδια στιγμή, έχει και πρακτικές εμπειρίες της παλιάς τάξης πραγμάτων

επειδή βρίσκεται σε σύγκρουση μ' αυτήν. Γι' αυτό μπορεί να αναπτύξει μια οπτική της κοινωνίας στην οποία συνταιριάζουν τα διαφορετικά στοιχεία, οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής, η βάση και το εποικοδόμημα, η εκμεταλλευτική τάξη και η εκμεταλλεζόμενη τάξη.

Επειδή αυτή η ομάδα έχει πρακτικό συμφέρον στο μετασχηματισμό της κοινωνίας, οι γενικές της ιδέες δεν χρειάζεται να είναι ούτε ένας τυφλός σχολιασμός των γεγονότων ούτε ένας μυστικισμός που στόχο έχει τη διατήρηση του status quo. Οι ιδέες αυτές μπορούν να αποτελέσουν την πηγή πραγματικής γνώσης γύρω από την κοινωνία. Μπορούν να αποτελέσουν όχι μόνο το λάβαρο γύρω από το οποίο συσπειρώνονται οι άνθρωποι, αλλά επίσης και έναν οδηγό για αποτελεσματική δράση. Μπορούν να είναι επιστημονικές, έστω κι αν προέρχονται από μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

Για τον Μαρξ ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν σίγουρα η κλασική πολιτική οικονομία. Αναφέρεται ξανά και ξανά στα "επιστημονικά" προτερήματα των έργων του Ανταμ Σμιθ (Adam Smith) και του Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo) αλλά και κάποιων мерκαντιστών ή φυσιοκρατών οικονομολόγων που προηγήθηκαν.

Οι ιδέες τους ήταν "επιστημονικές" επειδή προσπάθησαν να πάνε βαθύτερα από τα επιφανειακά φαινόμενα της κοινωνίας και να συλλάβουν «τις εσωτερικές συνδέσεις ανάμεσα στις οικονομικές κατηγορίες – την κρυμμένη δομή του αστικού οικονομικού συστήματος», επειδή «προσπαθούν να εισχωρήσουν στην εσωτερική φυσιολογία της αστικής κοινωνίας...»

Αυτή η "εσωτερική" προσέγγιση που κοιτάει στη θεμελιώδη κοινωνική πραγματικότητα είναι σε πλήρη αντίθεση από μια απλά "εξωτερική" προσέγγιση η οποία θεωρεί δεδομένες τις επιφανειακές μορφές της κοινωνίας. Οι εκπρόσωποι της κλασικής πολιτικής οικονομίας δεν κατάφεραν ποτέ να ξεφύγουν πλήρως από την "εξωτερική" μέθοδο, ωστόσο άρχισαν να κινούνται προς αυτή τη κατεύθυνση και μ' αυτό τον τρόπο έθεσαν τις βάσεις για μια επιστημονική κατανόηση των βα-

θύτερων δομών του καπιταλισμού.

Η ικανότητά τους αυτή, έχει να κάνει με την τάξη με την οποία ταυτίζονταν –τους ανερχόμενους βιομηχανικούς καπιταλιστές. Για παράδειγμα, ο Μαρξ περιέγραφε τον Σμιθ ως τον «ερμηνευτή των συμφερόντων του ειλικρινούς αστού νεόπλουτου».⁴⁰ που γράφει «στη γλώσσα της μπουρζουαζίας που είναι ακόμα επαναστατική, που δεν έχει καθυποτάξει ακόμα όλη τη κοινωνία, το κράτος κλπ».⁴¹

Επειδή οι βιομηχανικοί καπιταλιστές δεν ελέγχουν ακόμα την κοινωνία, πρέπει να υιοθετήσουν μια κριτική άποψη των εξωτερικών της χαρακτηριστικών και να αναζητήσουν μια αντικειμενική ανάλυση για το κατά πόσο αυτά τα χαρακτηριστικά ταιριάζουν με την κούρσα της συσσώρευσης κεφαλαίου. Γι' αυτό το λόγο προσπαθούν να εντοπίσουν την πηγή του πλούτου στην εργασία και να αντιπαραθέσουν την "παραγωγική" εργασία που δημιουργεί υπεραξία στις παρασιτικές λειτουργίες του παλιού κράτους, της εκκλησίας κ.ο.κ.

Ιδεολογία και εποικοδόμημα

Η κατάσταση αλλάζει ριζικά από τη στιγμή που η ανερχόμενη τάξη διασφαλίζει την κυριαρχία της. Δεν χρειάζεται πια την επαναστατική κριτική στάση απέναντι στη κοινωνία συνολικά. Για τη μόνη πρακτική δραστηριότητα που ενδιαφέρεται είναι η αναπαραγωγή των υπάρχοντων κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Και γι' αυτό το λόγο η "θεωρία" της εκφυλίζεται σε μια προσπάθεια να παρουσιάσει τις διαφορετικές επιφανειακές πλευρές της κοινωνίας σαν να προσφέρουν γενικούς νόμους για το πώς πρέπει να είναι όλες οι κοινωνίες.

Για τον Μαρξ η "ιδεολογία" είναι προϊόν αυτής της κατάστασης. Η κυρίαρχη τάξη ελέγχει τα μέσα με τα οποία ένα ιδιαίτερο στρώμα από ανθρώπους μπορεί να αποδεσμευτεί από τη φυσική εργασία και να ασχοληθεί με τη διανοητική παραγωγή. Όμως, αυτοί οι "διανοούμενοι" επειδή εξαρτώνται για την ύπαρξή τους από την άρχουσα τάξη θα τείνουν να ταυτίζονται με αυτήν –και η άρχουσα τάξη εγκαθιδρύει μχα-

νισμούς κάθε είδους για να εξασφαλίσει ότι πράγματι θα γίνει έτσι.

Αυτό το στρώμα ταυτίζεται με την άρχουσα τάξη και συνεπώς αποφεύγει κάθε συνολική κριτική των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων ενώ υιοθετεί σαν δεδομένες τις μορφές με τις οποίες παρουσιάζονται αυτές οι σχέσεις. Σε συνέχεια αυτής της θεώρησης, οι διαφορετικές πτυχές της υφιστάμενης κοινωνίας αντιμετωπίζονται σαν αυτάρκειες μονάδες, χωρίς καμιά κοινή ρίζα στην κοινωνική παραγωγή.

Έτσι έχουμε μια ολόκληρη σειρά από διαφορετικούς "επιστημονικούς" κλάδους: της "πολιτικής", των "νέο-κλασικών οικονομικών", της "ψυχολογίας", της "κοινωνιολογίας" κ.ο.κ. Ο καθένας από αυτούς τους κλάδους αντιμετωπίζει τις όψεις μιας ενιαίας κοινωνικής ανάπτυξης σαν να αναπτύσσονται ανεξάρτητα η μια από την άλλη. Η "ιστορία" μετατρέπεται σε μια περισσότερο ή λιγότερο αυθαίρετη αλυσίδα γεγονότων και προσωπικοτήτων. Και η φιλοσοφία προσπαθεί να ξεπεράσει το διαχωρισμό αυτών των κλάδων, εξετάζοντας τις έννοιες που χρησιμοποιούν με ένα ολοένα και αυξανόμενο βαθμό απομάκρυνσης από τον κόσμο της υλικής παραγωγής και επικοινωνίας.

Τέτοιοι τρόποι να βλέπει κανείς τον κόσμο είναι "ιδεολογικοί", όχι απαραίτητως επειδή είναι συνειδητά απολογητικοί για την άρχουσα τάξη, αλλά επειδή ο τρόπος που είναι δομημένοι τους εμποδίζει να δουν πέρα από τις δραστηριότητες και τις ιδέες που αναπαράγουν την υφιστάμενη κοινωνία –συνεπώς και την άρχουσα τάξη- και να φτάσουν στις υλικές διαδικασίες που βασίζονται αυτές οι ιδέες. Καθαγιάζουν το status quo επειδή παίρνουν τοις μετρητοίς τις αντιλήψεις που χρησιμοποιεί αντί να τις αντιμετωπίσουν σαν μεταβατικά προϊόντα της κοινωνικής ανάπτυξης.

Με αυτή την έννοια η "ιδεολογία" συνδέεται με το εποικοδόμημα. Παιζει με τις αντιλήψεις που αναπτύσσονται στο εποικοδόμημα και επιδιώκει να αποδείξει το πώς η μια πηγάζει από την άλλη, χωρίς ποτέ να προχωράει πέρα από την επιφάνεια για να εξετάσει τις πραγματικές διαδικασίες της υλικής παραγωγής πάνω στις οποίες αναπτύσσεται το εποικοδόμημα και οι αντιλήψεις του.

Μόνο «η κατάβαση από τη γλώσσα στη ζωή» μπορεί να επιλύσει τις αντιθέσεις τέτοιων “ιδεολογικών” αντιπαράθεσεων.

Όμως, μόνο διανοητές που ταυτίζονται με μια ανερχόμενη τάξη μπορούν να πραγματοποιήσουν μια τέτοια “κατάβαση”. Γιατί μονάχα αυτοί ταυτίζονται με μια πρακτική που αμφισβητεί όλες τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις, που επιδιώκει να κριτικάρει ότι συμβαίνει στην επιφάνεια της κοινωνίας και να το συνδέσει με τις θεμελιώδεις σχέσεις της υλικής παραγωγής και εκμετάλλευσης.

Ενώ οι διανοητές μιας κατεστημένης άρχουσας τάξης περιορίζονται σε μια συνεχή επεξεργασία στη σφαίρα της ιδεολογίας, οι διανοητές μιας ανερχόμενης τάξης μπορούν να αρχίσουν να αναπτύσσουν μια επαναστατική κατανόηση της κοινωνικής ανάπτυξης.

Η θεωρία τους και η θεωρία μας

Οι διανοητές μιας ανερχόμενης τάξης δεν μπορούν απλά να διακηρύξουν ότι κατέχουν την αλήθεια. Πρέπει να το αποδείξουν.

Πρέπει, καταρχήν, να δείξουν ότι μπορούν να προσθέσουν περισσότερα στις βάσεις που έθεσαν διανοητές προηγούμενων ανερχόμενων τάξεων. Για παράδειγμα, ο Μαρξ δε περιορίστηκε στο να δώσει μια εξήγηση για το πώς λειτουργεί ο καπιταλισμός, αλλά προσπάθησε επίσης να δείξει ότι μπορούσε να ολοκληρώσει το έργο της κλασσικής πολιτικής οικονομίας επιλύοντας προβλήματα που είχε θέσει η κλασσική πολιτική οικονομία χωρίς να καταφέρει να τους δώσει μια απάντηση.

Το δεύτερο που πρέπει να αποδείξει ότι είναι ικανή να κάνει, είναι να δείξει πώς τα επιφανειακά χαρακτηριστικά με τα οποία ασχολείται η ιδεολογία, έχουν τη βάση τους στις θεμελιώδεις κοινωνικές διαδικασίες που περιγράφει. Όπως λέει ο Μαρξ, πρέπει να είναι ικανή να εξάγει το “εξωτερικό” από το “εσωτερικό”. Μια Μαρξιστική ανάλυση, για παράδειγμα, μιας οποιασδήποτε κοινωνίας πρέπει να είναι ικανή να προσφέρει μια εξήγηση των διάφορων ιδεολογικών ρευμάτων αυτής της κοινωνίας δείχνοντας πως προκύπτουν από τον πραγματικό κόσμο, εκ-

φράζοντας με παραμορφωμένο τρόπο συγκεκριμένες πτυχές του.

Στο τέλος, όμως, για κάθε επιστήμη υπάρχει μονάχα ένα πραγματικό τεστ: η ικανότητά της να καθοδηγεί τη πρακτική. Γι' αυτό το λόγο, οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του ίδιου του μαρξισμού μπορούν εν τέλει να απαντηθούν μόνο στη πορεία του επαναστατικού αγώνα της εργατικής τάξης.

Σ' όλη αυτή τη συζήτηση ένα σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία. Δεν είναι "ιδεολογικές" όλες οι ιδέες για τη κοινωνία. Η επιστημονική κατανόηση που αναπτύσσουν οι διανοητές μιας ανερχόμενης τάξης δεν είναι "ιδεολογική". Ούτε είναι "ιδεολογική" η άμεση εμπειρία που αποκτούν οι άνθρωποι όταν δρουν. Γίνεται τέτοια μόνο όταν ερμηνεύεται μέσω ενός πλαισίου γενικών ιδεών που έχει γεννήσει μια άρχουσα τάξη. Αντίθετα, αν αυτή η εμπειρία ερμηνευτεί μέσω της θεωρίας μιας ανερχόμενης τάξης, έχει μπει στο δρόμο για να γίνει η πραγματική αυτό-συνείδηση της κοινωνίας.

Η "ιδεολογία" είναι μέρος του εποικοδομήματος, γιατί αποτελεί ένα παθητικό στοιχείο της κοινωνικής διαδικασίας το οποίο βοηθά στην αναπαραγωγή των παλιών σχέσεων παραγωγής. Όμως, η επαναστατική αυτό-συνείδηση δεν είναι μέρος του εποικοδομήματος. Αποτελεί ένα ενεργητικό στοιχείο που προκύπτει μέσα από τις υλικές συνθήκες των ανθρώπων, αλλά που επιδρά με τη σειρά του πάνω σ' αυτές τις συνθήκες και προσπαθεί να τις αλλάξει.

Στο πραγματικό κόσμο υπάρχει μια ολόκληρη σειρά από υβριδικά σύνολα ιδεών που βρίσκονται κάπου ανάμεσα στην ιδεολογία και στην επιστήμη, ανάμεσα στην πραγματική και στη ψευδή συνείδηση. Οι άνθρωποι μπορούν να έχουν εμπειρίες μερικής αμφισβήτησης της υφιστάμενης κοινωνίας. Κερδίζουν αποσπασματικές εννοήσεις της πραγματικής δομής της κοινωνίας αλλά επιδιώκουν να τις ερμηνεύσουν με τη βοήθεια πρόχειρων προσαρμογών παλιών ιδεολογικών πλαισίων.

Ούτε η παραγωγή των ιδεολογιών της επικρατούσας τάξης πραγμάτων μπορεί να απορριφθεί αβασάνιστα. Ακόμα και οι χειρότερες ιδεολογίες δεν μπορούν να αγνοήσουν πλήρως εκείνες τις εμπειρίες των

ανθρώπων οι οποίες αμφισβητούν την οπτική που έχει για τον κόσμο η άρχουσα τάξη: η ιδεολογική τους λειτουργία είναι να αποδεικνύουν ότι με κάποιο τρόπο αυτές οι εμπειρίες είναι συμβατές με την άποψη της άρχουσας τάξης. Έτσι ακόμα και οι χειρότεροι λακέδες δημοσιογράφοι αναγκάζονται να αναγνωρίσουν ότι υπάρχει αντίσταση απέναντι στην άρχουσα τάξη, έστω και αν το κάνουν μόνο και μόνο για να καταδικάσουν τέτοιους αγώνες και να απομονώσουν αυτούς που τους διεξάγουν. Ακόμα και οι χειρότεροι συγγραφείς του συρμού πρέπει να πάρουν ως αφετηρία κάποια εικόνα της ζωής των καθημερινών ανθρώπων, όσο παραμορφωμένη και να είναι αυτή η εικόνα, αν θέλουν να βρουν ένα μαζικό κοινό. Ακόμα και οι πιο αντιδραστικοί παπάδες αν θέλουν να είναι αποτελεσματικοί, θα πρέπει να προσφέρουν ψεύτικη ανακούφιση στα πραγματικά προβλήματα του εκκλησιάσματός τους.

Αυτός ο παράγοντας οδηγεί σε κάθε είδους αντιθέσεις μέσα στην ιδεολογία της άρχουσας τάξης. Οι πιο γνωστοί υποστηρικτές της μπορεί να είναι ακριβώς αυτοί που κάνουν τις περισσότερες προσπάθειες να σχετιστούν με τη ζωντανή εμπειρία των ανθρώπων. Η ίδια η ιδεολογία ενθαρρύνει "κοινωνικούς επιστήμονες", ιστορικούς, συγγραφείς, καλλιτέχνες ακόμα και θεολόγους να αποδυθούν σε τεράστιες προσπάθειες για να εντάξουν την εμπειρική παρατήρηση και την εμπειρία στις δικές τους εκδοχές για τη πραγματικότητα. Όμως, κάτι τέτοιο οδηγεί αναγκαστικά σε αντιφατικές ερμηνείες, όπου κάποιοι απ' τους ιδεολογικούς εκπροσώπους θέτουν σε αμφισβήτηση συγκεκριμένα δόγματα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ο Μαρξ αναγνώριζε ότι ένας μεγάλος συγγραφέας ή καλλιτέχνης μπορεί να εκφράζει όλες τις αντιφατικές εμπειρίες των ανθρώπων που ζουν στη κοινωνία του/της και καθώς το κάνει αυτό να πηγαίνει παραπέρα από τα όρια της ταξικής θέσης του/της. Σε μερικές περιπτώσεις τέτοιοι άνθρωποι σπάνε όλους τους δεσμούς με τη τάξη από την οποία προέρχονται και ταυτίζονται με την επαναστατική αντιπολίτευση σε αυτή την τάξη.

Μια επιστημονική μέθοδος κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας, έχει σαν προαπαιτούμενο την ολοκληρωτική ρήξη με τη μέ-

θοδο των ψευδο-κοινωνικών επιστημών που υπερασπίζονται την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων. Όμως, αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να παραβλέψουμε τα στοιχεία της αλήθειας στα οποία σκοντάφτουν όσοι ασχολούνται με αυτές τις επιστήμες. Πολύ περισσότερο, δεν πρέπει να αγνοούμε την συχνά βαθιά κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών που μπορούμε να βρούμε στο έργο κάποιων μη-Μαρξιστών ιστορικών ή στο έργο μεγάλων μυθιστοριογράφων όπως του Μπαλζάκ (Balzac) ή του Γουόλτερ Σκοτ (Walter Scott).

Ο μαρξισμός αποδεικνύει την ανωτερότητά του απέναντι στην αστική σκέψη, όχι με το να αντιμετωπίζει περιφρονητικά όλους τους αστούς διανοητές, αλλά δείχνοντας ότι μπορεί να ενσωματώσει στη δικιά του συνολική άποψη της πραγματικότητας τις προόδους των αστών διανοητών –κάτι που δεν μπορεί να κάνει κανένας αστός “κοινωνικός επιστήμονας” και κανένας αστός διανοητής δεν έχει αποπειραθεί από την εποχή του Χέγκελ (Hegel).

Ο κεντρικός ρόλος της ταξικής πάλης

Η Μαρξιστική προσέγγιση παίρνει σαν αφετηρία την επισήμανση των αντιφατικών τρόπων με τους οποίους αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής, η βάση και το εποικοδόμημα, η υλική πραγματικότητα και οι ιδέες των ανθρώπων. Όμως, καμιά από αυτές τις αντιθέσεις δε λύνεται από μόνη της, όπως υποστηρίζουν οι μηχανιστικοί υλιστές. Η επίλυσή τους επέρχεται μόνο στη βάση των αγώνων ανάμεσα στους ανθρώπους, της ταξικής πάλης.

Από τη στιγμή που έχουμε κοινωνίες όπου υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτούς που παράγουν άμεσα και σε αυτούς που ζουν από το πλεονάζον προϊόν, κάθε ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε αλλαγές στο αντικειμενικό βάρος των διαφορετικών τάξεων –όσο αργή και αποσπασματική κι αν είναι αυτή η ανάπτυξη. Επίσης, κάποιοι τρόποι ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οδηγούν σε

ποιοτικές αλλαγές, σε νέους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος, σε εμβρυακές μορφές εκμεταλλευτικών και εκμεταλλεούμενων τάξεων (και τελικά στη διαμόρφωση μιας τάξης που μπορεί να διαχειρίζεται την κοινωνία χωρίς να εκμεταλλεύεται κανέναν).

Όμως, οι νέες μέθοδοι παραγωγής συναντούν πάντα την αντίσταση τουλάχιστον ενός μέρους όσων έχουν συμφέρον από τη διατήρηση των παλιών τρόπων. Το προχώρημα του κάθε νέου τρόπου παραγωγής σηματοδεύεται πάντοτε από σκληρούς ταξικούς πολέμους (ακόμα και σε περιπτώσεις όπως των θρησκευτικών πολέμων του 16ου και του 17ου αιώνα, όπου αυτοί οι τρόποι δεν παίρνουν πάντοτε τη μορφή μιας καθαρής ρήξης ανάμεσα σε διαφορετικές τάξεις, αλλά συχνά τη μορφή περιπλεγμένων συμμαχιών που διαπερνούν τα πιο δυναμικά κομμάτια της ανερχόμενης τάξης και συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων της παλιάς τάξης πραγμάτων). Το αν αυτές οι νέες μέθοδοι παραγωγής καταφέρουν να αναδειχτούν, κρίνεται από το ποιος θα επικρατήσει σε αυτή την πάλη. Οι οικονομικές εξελίξεις παίζουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία. Καθορίζουν το μέγεθος των αντιμαχόμενων τάξεων, τη γεωγραφική τους συγκέντρωση (δηλαδή το πόσο εύκολο είναι να οργανωθούν), το βαθμό ομοιογένειάς τους, τους πόρους που έχουν στη διάθεσή τους.

Άμεσοι οικονομικοί παράγοντες σαν τους παραπάνω, μπορούν πράγματι να δημιουργήσουν μια κατάσταση όπου μια ανερχόμενη τάξη δεν μπορεί να κερδίσει ό,τι και να κάνει. Ο αντικειμενικός συσχετισμός δυνάμεων γέρνει πολύ αποφασιστικά προς την άλλη μεριά. Όμως, όταν οι αντικειμενικοί παράγοντες δημιουργούν μια κατάσταση όπου οι αντίπαλες τάξεις έχουν ίσες δυνάμεις, αυτό που τελικά κρίνει τα πράγματα είναι μια σειρά από άλλους παράγοντες – η ιδεολογική ομοιογένεια, η οργάνωση και η ηγεσία της κάθε τάξης.

Για τον μηχανιστικό υλιστή οι ιδέες αποτελούν απλώς μια αντανάκλαση του υλικού Είναι. Όμως, τα πράγματα δεν είναι ποτέ τόσο απλά στις πραγματικές ιστορικές διαδικασίες του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Οι θεσμοί της άρχουσας τάξης προσπαθούν συνεχώς να διαμορφώσουν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τους εαυτούς τους και τις σχέσεις τους. Τα μέλη μιας ανερχόμενης τάξης αρχικά αποδέχονται αυτούς τους ορισμούς, αφού είναι οι μόνοι διαθέσιμοι: έτσι για παράδειγμα οι πρώτοι αστοί του Μεσαίωνα αποδέχονταν στην ολότητά τους τα κηρύγματα του Μεσαιωνικού Καθολικισμού.

Όμως, τα μέλη μιας ανερχόμενης τάξης εμπλέκονται σε μια πρακτική δραστηριότητα την οποία οι παλιοί ορισμοί δεν μπορούν να την εγκολπωθούν εύκολα. Οι άνθρωποι αρχίζουν και κάνουν πράγματα που δεν τα επιτρέπει ο παλιός τρόπος σκέψης. Και τότε, οι θεσμοί που επιβάλλουν τον παλιό τρόπο σκέψης απειλούν με μέτρα τιμωρίας.

Σ' αυτό το σημείο προβάλλουν δυο επιλογές. Όσοι επιδίδονται σε νέες μορφές δραστηριότητας υποχωρούν στις πιέσεις της παλιάς τάξης πραγμάτων και η νέα δραστηριότητα σταματά. Η άλλη επιλογή είναι να γενικεύσουν τη σύγκρουση με την παλιά ιδεολογία και μέσα απ' αυτή τη σύγκρουση να αναπτύξουν στοιχεία ενός νέου τρόπου θεώρησης του κόσμου –και να προσπαθήσουν να συσπειρώσουν γύρω από αυτές τις ιδέες όλους όσους βρίσκονται σε παρόμοια αντικειμενική κατάσταση.

Ένα νέο σύστημα ιδεών δεν αποτελεί απλά μια παθητική αντανάκλαση οικονομικών αλλαγών. Αντίθετα, οι νέες ιδέες αποτελούν ένα βασικό κρίκο στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής. Κινητοποιούν αυτούς που αφορούν οι ποσοτικές αλλαγές μικρής κλίμακας στην παραγωγή και τους μεταμορφώνουν σε μια δύναμη που βάζει στόχο τη συνολική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη κλασική διαμάχη γύρω από τον Προτεσταντισμό και την άνοδο του καπιταλισμού. Σύμφωνα με αντιπάλους του μαρξισμού, όπως ο Μαξ Βέμπερ, η αυτόνομη "μη-οικονομική" ανάπτυξη μιας νέας θρησκευτικής ιδεολογίας ήταν το μοναδικό στοιχείο που μπορούσε να προσφέρει το έδαφος για να ριξουν ρίζες οι νέες καπιταλιστικές μέθοδοι παραγωγής. Ο Πουριτανισμός ήταν η αι-

τία του καπιταλισμού.

Σύμφωνα με τους μηχανιστικούς υλιστές συνέβη το αντίστροφο. Ο Προτεσταντισμός ήταν απλώς μια μηχανιστική αντανάκλαση της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων. Ο καπιταλισμός ήταν το αίτιο, ο Προτεσταντισμός ήταν το αποτέλεσμα.

Τόσο από τη μια όσο και από την άλλη άποψη διαφεύγει ένας ζωτικός κρίκος στην αλυσίδα της ιστορικής ανάπτυξης. Ο Προτεσταντισμός αναπτύχθηκε γιατί κάποιοι άνθρωποι μέσα στη φεουδαρχική κοινωνία άρχισαν να ζουν και να δουλεύουν με τρόπους που δεν ήταν εύκολα συμβατοί με τη κυρίαρχη ιδεολογία του μεσαιωνικού Καθολικισμού. Άρχισαν να δίνουν μια νέα ερμηνεία σε δόγματα του Καθολικισμού ώστε να βγάλουν νόημα από τις νέες συμπεριφορές τους. Όμως, αυτή η προσπάθεια οδήγησε σε συγκρούσεις με τους θεματοφύλακες της παλιάς τάξης (την εκκλησιαστική ιεραρχία). Σ' αυτό το σημείο παρουσιάστηκαν προσωπικότητες που προσπάθησαν να γενικεύσουν την αμφισβήτηση της παλιάς ιδεολογίας, ο Λούθηρος, ο Καλβίνος και άλλοι. Όπου αυτή η αμφισβήτηση δεν είχε επιτυχία ή όπου οι υποστηρικτές της συμβιβάστηκαν με τη παλιά τάξη (Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία) τα νέα στοιχεία εργασίας και τρόπου ζωής δεν έγιναν τίποτα περισσότερο από περιθωριακά φαινόμενα σε μια φεουδαρχική κοινωνία που συνέχισε τη ζωή της. Όμως, εκεί που η αμφισβήτηση στέφθηκε με επιτυχία (όπως στη Βρετανία και στην Ολλανδία) απελευθέρωσε από τα παλιά δεσμά τους νέους τρόπους εργασίας και διαβίωσης –και έτσι γενίκευσε τις αστικές μορφές παραγωγής.

Παρόμοια είναι και η σχέση ανάμεσα στους εργατικούς αγώνες στον καπιταλισμό και στις ιδέες του επαναστατικού σοσιαλισμού.

Άρχικά, οι εργάτες προσπαθούν να εντάξουν τις εμπειρίες από τους αγώνες τους ενάντια σε συγκεκριμένες πτυχές του καπιταλισμού σε ιδεολογικά πλαίσια που τους έχουν "κληροδοτηθεί" από το παρελθόν. Αυτά τα πλαίσια διαμορφώνουν τις μορφές που παίρνουν οι αγώνες τους και γι' αυτό το λόγο αυτοί οι αγώνες δεν είναι ποτέ μια αυτόματη αντανάκλαση των υλικών συμφερόντων. Όπως έχει πει ο Μαρξ

«το νεκρό παρελθόν βαραίνει σαν εφιάλτης στο μυαλό των ζωντανών».⁶² Όμως, η προσπάθεια να ερμηνεύσουν τις εμπειρίες μέσα από παλιά πλαίσια δημιουργεί μια ένταση μέσα στα παλιά πλαίσια, που επιλύεται μόνο όταν κάποιοι άνθρωποι προσπαθούν να τ' αλλάξουν.

Όπως γράφει ο Αντόνιο Γκράμσι «ο πρακτικός άνθρωπος των μαζών, εργάζεται πρακτικά, αλλά δεν έχει μια ξεκάθαρη θεωρητική συνείδηση των πράξεών του, η οποία αποτελεί επίσης μια γνώση του κόσμου στο βαθμό που προσπαθεί να τον αλλάξει».⁶³ Υπάρχουν "δυο είδη συνείδησης" αυτή που "υπονοείται από τις πράξεις του" και αυτή που «εκδηλώνεται επιφανειακά, την οποία έχει κληρονομήσει από το παρελθόν και την οποία αποδέχεται χωρίς κριτική»:

«Αυτή η "λεκτική" αντίληψη δεν είναι χωρίς επιπτώσεις: τον δένει με μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, επηρεάζει με ένα περισσότερο ή λιγότερο έντονο τρόπο την ηθική του συμπεριφορά και τη θέλησή του και μπορεί να φτάσει στο σημείο όπου η αντίθεση μέσα στη συνείδηση μπορεί να αποτρέψει οποιαδήποτε δράση... (Γι' αυτό το λόγο) η ενότητα της θεωρίας και της πράξης δεν είναι ένα δεδομένο γεγονός, αλλά μια ιστορική διαδικασία γίνεσθαι».⁶⁴

Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Χαρτιστές του 19ου αιώνα προσπάθησαν να ερμηνεύσουν νέες εμπειρίες με τη βοήθεια παλιότερων, ριζοσπαστικών δημοκρατικών αντιλήψεων. Όμως αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το σχηματισμό αντιφατικών ιδεολογικών προτάσεων κάθε είδους. Γι' αυτό το λόγο κάποιοι από τους πιο φημισμένους ρήτορες και συγγραφείς του κινήματος ήταν άνθρωποι όπως ο Μπρόντερ Ο Μπράιεν (Bronterre O' Brien), ο Τζούλιαν Χάρβι (Julian Harvey) και ο Ερνεστ Τζόουνς (Ernest Jones) που άρχισαν να διατυπώνουν τις εμπειρίες του κόσμου με ένα πιο καινοτόμο, περισσότερο σαφή σοσιαλιστικό τρόπο.

Ο ίδιος ο μαρξισμός δεν είναι ένα σύνολο ιδεών που βγήκαν έτοιμες από τα μυαλά του Μαρξ και του Ενγκελς - και μετά με ένα μαγικό

τρόπο κυριάρχησαν στο εργατικό κίνημα. Η γέννηση της θεωρίας στηρίχτηκε στην απόσταση των εμπειριών του νεαρού εργατικού κινήματος στα χρόνια που προηγήθηκαν του 1848 από τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Οι εργάτες από τότε την αποδέχτηκαν στο βαθμό που ανταποκρίνονταν σ' αυτά που είχαν ήδη αρχίσει να τους διδάσκουν οι αγώνες τους. Όμως, αυτή η αποδοχή επιδράει με τη σειρά της σ' αυτούς τους αγώνες επηρεάζοντας την έκβασή τους.

Η [μαρξιστική] θεωρία δεν αντανακλά απλώς τις εμπειρίες των εργατών στο καπιταλισμό: γενικεύει κάποια στοιχεία αυτής της εμπειρίας (αυτά του αγώνα ενάντια στον καπιταλισμό) σε μια συνειδητοποίηση του συστήματος ως συνόλου. Κάνοντας αυτό, προσφέρει νέες προοπτικές για το πώς να διεξαχθεί ο αγώνας και ταυτόχρονα γεμίζει με νέα αποφασιστικότητα αυτούς που παλεύουν.

Η θεωρία αναπτύσσεται στη βάση της πρακτικής, αλλά επίσης επιδράει στην πρακτική και επηρεάζει την αποτελεσματικότητά της.

Πρόκειται για μια σημαντική διαπίστωση, γιατί η θεωρία δεν είναι πάντοτε η σωστή. Ιστορικά έχουν υπάρξει πολύ σημαντικοί εργατικοί αγώνες που έχουν διεξαχθεί κάτω από την επιρροή λανθασμένων θεωριών: ο Πруντονισμός και ο Μπλανκισμός στη Γαλλία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ο Λασαλισμός στη Γερμανία, ο Ναροντικισμός, ακόμα και η Ρώσικη Ορθοδοξία, στη Ρωσία πριν το 1905, ο Περονισμός στην Αργεντινή, ο Καθολικισμός και ο εθνικισμός στην Πολωνία και φυσικά τα τρομερά δίδυμα, η Σοσιαλδημοκρατία και ο Σταλινισμός.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι εργάτες διεξάγουν τους αγώνες υπό την επιρροή "υβριδικών" θεωρήσεων του κόσμου –αντιλήψεων που συνδυάζουν μια κάποια άμεση κατανόηση των αναγκών της ταξικής πάλης με ένα πιο γενικό σύστημα ιδεών που αποδέχεται βασικά στοιχεία της υφιστάμενης κοινωνίας. Μια τέτοια λανθασμένη κατανόηση της κοινωνίας στην ολότητά της, οδηγεί σε χονδροειδή σφάλματα –σφάλματα που ξανά και ξανά έχουν οδηγήσει σε ήττες τεραστίων διαστάσεων.

Μπροστά σε τέτοιες συγχύσεις και τέτοιες ήττες, δεν υπάρχει πιο

επικίνδυνο πράγμα από τον ισχυρισμό ότι οι ιδέες τελικά θα συμβαδίσουν με τη πραγματικότητα και ότι η νίκη είναι σίγουρη. Γιατί κάτι τέτοιο οδηγεί πάντοτε στην υποτίμηση της ανάγκης να συνδυάζεται ο πρακτικός και ο ιδεολογικός αγώνας.

Ο ρόλος του κόμματος στην ιστορία

Η άλλη όψη του νομίσματος της υποτίμησης της ιδεολογικής πάλης από το μηχανιστικό υλιστή, είναι η τάση κάποιων σοσιαλιστών ακαδημαϊκών να αντιμετωπίζουν την ιδεολογική πάλη ως κάτι το εντελώς ξεχωριστό από τις πρακτικές συγκρούσεις.

Όμως, η πάλη των ιδεών γεννιέται πάντοτε από την πάλη στο κόσμο της υλικής πρακτικής, εκεί που έχουν τις ρίζες τους οι ιδέες, και πάντοτε κλιμακώνεται σε ακόμα μεγαλύτερες υλικές συγκρούσεις. Ήταν η καθημερινή δραστηριότητα των τεχνιτών και των εμπόρων στη φεουδαρχία που έδωσε την ώθηση σε αιρετικές, Προτεσταντικές, θρησκευτικές δοξασίες. Όμως, αυτό που τελικά έκρινε την επιτυχία ή την αποτυχία της νέας ιδεολογίας ήταν η πολύ πραγματική δράση των στρατών που συγκρούστηκαν απ' άκρη σε άκρη στην Ευρώπη.

Οι νέοι ιδεαλιστές συχνά υποστηρίζουν ότι αντλούν τη θεωρητική τους έμπνευση από τον Αντόνιο Γκράμσι. Όμως, ο Γκράμσι επέμενε στη σύνδεση ανάμεσα στον ιδεολογικό και τον πρακτικό αγώνα:

«Όταν εμφανίζεται το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην θεωρία και στην πράξη, μπαίνει μ' αυτή την έννοια: να οικοδομήσουμε πάνω σε μια καθορισμένη πρακτική μια θεωρία, η οποία να συμπίπτει και να ταυτίζεται με τα πιο ενεργητικά στοιχεία της ίδιας πρακτικής, να επιταχύνει την τρέχουσα ιστορική διαδικασία, κάνοντας την πρακτική πιο ομοιογενή, πιο συγκροτημένη και αποτελεσματική σε όλα τα στοιχεία της, δηλαδή δυναμώνοντάς την στο έπακρο: ή διαφορετικά, με δεδομένο ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πρόβλημα, να οργανώσουμε τα απαραίτητα πρακτικά

στοιχεία για να την θέσει σε ενέργεια».⁴⁴

Αν θέλεις να αμφισβητήσεις την ιδεολογική κυριαρχία του καπιταλισμού σήμερα, δεν υπάρχει άλλος τρόπος από το να συνδεθείς με τους ανθρώπους που οι καθημερινοί τους αγώνες τούς οδηγούν να αρχίζουν να αμφισβητούν κάποιες από τις αρχές του συστήματος. Και αν θέλεις αυτή η αμφισβήτηση να φτάσει μέχρι το τέλος, πρέπει να κατανοήσεις ότι η ιδεολογική πάλη μετατρέπεται σε πρακτικό αγώνα.

Η μετατροπή της πρακτικής σε θεωρία και της θεωρίας σε πρακτική δεν συμβαίνει από μόνη της. «Μια ανθρώπινη μάζα δεν "διακρίνει" τον εαυτό της και δεν γίνεται ανεξάρτητη "από μόνη της" χωρίς να οργανωθεί η ίδια, και δεν υπάρχει οργάνωση χωρίς διανοούμενους, δηλαδή χωρίς οργανωτές και ηγέτες».⁴⁵

Μια ανερχόμενη τάξη αναπτύσσει ένα ξεκάθαρο σύστημα ιδεών στο βαθμό που στο εσωτερικό της αναπτύσσεται μια πόλωση και αυτό που αρχικά αποτελεί μια μειοψηφία της τάξης τραβήξει την αμφισβήτηση της παλιάς ιδεολογίας μέχρι τη λογική της κατάληξη.

Σε ένα συγκεκριμένο στάδιο του ιδεολογικού και πρακτικού αγώνα αυτή η μειοψηφία αποκρυσταλλώνεται σε ένα ξεχωριστό "κόμμα" (ανεξάρτητα αν αποκαλείται έτσι ή όχι.) Η ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής βρίσκει έκφραση σε νέες ιδέες μέσα από την πάλη τέτοιων κομμάτων και οι νέες ιδέες χρησιμοποιούνται για να κινητοποιήσουν τους ανθρώπους για να γκρεμίσουν το εποικοδόμημα. Ο Λένιν σε ένα φημισμένο απόσπασμα του «*Τι να κάνουμε*» γράφει ότι οι "πολιτικές ιδέες" εισάγονται στην εργατική τάξη απ' έσω. Αν με αυτό εννοούσε ότι οι εργάτες δεν παίζουν κανένα ρόλο στην επεξεργασία της επαναστατικής σοσιαλιστικής θεωρίας είχε λάθος.⁴⁶ Αν εννοούσε ότι η πρακτική εμπειρία δεν κάνει τους εργάτες δεκτικούς στην επαναστατική θεωρία, είχε επίσης λάθος.⁴⁷ Όμως, αν ήθελε να υπογραμμίσει τη θέση ότι οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν μπορούν να κατακτήσουν την εργατική τάξη χωρίς τον προηγούμενο αποχωρισμό μιας διακριτής σοσιαλιστικής οργάνωσης, η οποία χτίζεται με μια μακρό-

χρονη διαδικασία ιδεολογικών και πρακτικών αγώνων, τότε είχε απόλυτα δίκιο.

Οι πιο γνωστές συζητήσεις ανάμεσα στους μηχανιστικούς υλιστές αφορούσαν το "ρόλο του ατόμου στην ιστορία".⁶⁶ Όμως, δεν ήταν το άτομο αλλά το κόμμα που κατέκτησε τη κεντρική θέση στο μη-μηχανιστικό, μη-βολονταριστικό υλισμό στα επαναστατικά χρόνια μετά το 1917.

Ο Τρότσκι στο κορυφαίο έργο του, την *Ιστορία της Ρώσικης Επανάστασης* εξηγεί ότι οι επαναστάσεις ξεσπώνε ακριβώς επειδή το εποικοδόμημα δεν αλλάζει μηχανικά με κάθε αλλαγή στην οικονομική βάση:

Η κοινωνία δεν αλλάζει τους θεσμούς της όταν εμφανίζεται η ανάγκη, όπως αλλάζει ο μηχανικός τα εργαλεία του. Αντίθετα στην πραγματικότητα η κοινωνία θεωρεί τους θεσμούς που τη βραβαίνουν σαν δεδομένους για πάντα. Για δεκαετίες η αντιπολιτευόμενη κριτική δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από μια βαλβίδα ασφαλείας για τη μαζική δυσaréσκεια, μια από τις συνθήκες σταθερότητας της κοινωνικής δομής.⁶⁷

Οι ριζικές στροφές στη διάρκεια μιας επανάστασης δεν είναι απλά αποτέλεσμα επεισοδιακών οικονομικών αναστατώσεων. Η υπόθεση ότι το ξέσπασμα της δεύτερης επανάστασης [του 1917] οχτώ μήνες μετά τη πρώτη οφείλεται στο γεγονός ότι το δελτίο για το ψωμί μειώθηκε από ενάμισι κιλό στα εφτακόσια πενήντα γραμμάρια, θα αποτελούσε το πιο χοντροκομμένο λάθος. Κάθε απόπειρα να εξηγηθούν με τέτοιους όρους τα γεγονότα αναδεικνύει μέχρι τελειότητας την ευτέλεια της χυδαίας οικονομικής ερμηνείας της ιστορίας, που συχνά σερβίρεται σαν μαρξισμός.⁶⁸

Αυτό που αποκτά αποφασιστική σημασία είναι «απότομες, έντονες και παθιασμένες αλλαγές στη ψυχολογία των τάξεων που έχουν διαμορφωθεί πριν την επανάσταση».⁶⁹ Οι επαναστάσεις γίνονται από ανθρώπους παρόλο που παραμένουν ανώνυμοι. Ο υλισμός δεν αγνοεί τα αισθήματα, τη σκέψη, τον άνθρωπο που δρα, αλλά προσπαθεί να τον εξηγήσει.⁷⁰

Τα κόμματα αποτελούν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της επαναστατικής διαδικασίας:

«Αποτελούν, αν όχι ένα ανεξάρτητο, πάντως ένα πολύ σημαντικό συστατικό της διαδικασίας.

Χωρίς την οργάνωση που κατευθύνει, η ενέργεια των μαζών θα διασκορπιστεί όπως ο ατμός που δε κατευθύνεται σε ένα πιστόνι. Όμως, παρόλα αυτά, εκείνο που κινεί τα πράγματα είναι ο ατμός όχι το πιστόνι».⁷³

Όμως, στα κόμματα υπάρχει πάντοτε το υποκειμενικό στοιχείο με ένα τρόπο που δε βρίσκεται στις οικονομικές δυνάμεις ή στο σχηματισμό τάξεων. Τα κόμματα πρέπει να είναι οργανωμένα στη βάση κάποιων συγκεκριμένων ιδεολογικών παραδοχών και κάτι τέτοιο απαιτεί προσπάθεια, δραστηριότητα και επιχειρήματα από άτομα.

Στη Ρωσία το 1917 οι αντιθέσεις της υλικής πραγματικότητας δεν μπορούσαν να επιλυθούν χωρίς την κατάκτηση της εξουσίας από την εργατική τάξη. Όμως, η εργατική τάξη δεν μπορούσε να αποκτήσει συνείδηση αυτής της ανάγκης χωρίς πρώτα μια μειοψηφία της τάξης να διαχωρίσει τον εαυτό της από τις ιδέες της πλειοψηφίας. Ήταν αναγκαίο να υπάρξει «μια ρήξη ανάμεσα στην προλεταριακή πρωτοπορία και το μικροαστικό μπλοκ».⁷⁴ Κάτω από τη πίεση των γεγονότων πολλοί εργάτες άρχισαν να κινούνται προς μια τέτοια ρήξη. Όμως, αρχικά έκαναν πίσω στην ολοκλήρωση αυτής της ρήξης εξαιτίας των συγχυσμένων ιδεών τους: «Δεν ήξεραν πώς να αρνηθούν τη θέση για τον αστικό χαρακτήρα της επανάστασης και για το κίνδυνο της απομόνωσης του προλεταριάτου».⁷⁵ «Η αναγκαιότητα της δικτατορίας του προλεταριάτου συναγόταν από όλη τη κατάσταση που επικρατούσε, όμως, αυτό που χρειαζόταν ήταν να εγκαθιδρυθεί. Και δε μπορούσε να εγκαθιδρυθεί χωρίς ένα κόμμα».⁷⁶

Το γεγονός ότι το ανθρώπινο δυναμικό για το χτίσιμο ενός κόμματος ήταν υπαρκτό πριν την επανάσταση του 1917, ήταν αποτέλεσμα αντικειμενικών ιστορικών εξελίξεων. Όμως, αυτές χρειαζόνταν να βρουν την έκφρασή τους στις ιδέες και στη δραστηριότητα συγκεκριμένων ανθρώπων. Και από τη στιγμή που ξεκίνησε η επανάσταση, επίσης

η δραστηριότητα του κόμματος δεν ήταν μια τυφλή αντανάκλαση της πραγματικότητας. Είναι αλήθεια ότι «Το κόμμα μπορούσε να εκπληρώσει την αποστολή μόνο μέσω της κατανόησής της»⁷⁷ αλλά και αυτό εξαρτιόταν από την ικανότητα συγκεκριμένων ανθρώπων να διατυπώσουν και να επεξεργαστούν ιδέες σχετικά με την αντικειμενική κατάσταση και να κερδίσουν τα μέλη του κόμματος σε αυτές τις ιδέες.

Εδώ ήταν που, σύμφωνα με τον Τρότσκι, ένα άτομο, ο Λένιν, έπαιξε έναν ανεπανάληπτο ρόλο. Ήταν "αναγκαίος" για να κατανοήσει το κόμμα τα γεγονότα και για να δράσει αποτελεσματικά. «Μέχρι την άφιξή του, κανένας από την Μπολσεβίκικη ηγεσία δεν είχε τολμήσει να κάνει μια διάγνωση της επανάστασης».

Ο Λένιν δεν ήταν ένας "δημιουργός της επαναστατικής διαδικασίας" που δρούσε σαν ένα αυθαίρετο στοιχείο "απ' έξω". «Μπήκε απλά στην αλυσίδα των αντικειμενικών ιστορικών δυνάμεων. Όμως, ήταν ένας σπουδαίος κρίκος αυτής της αλυσίδας». Πολλοί εργάτες είχαν αρχίσει να καταλαβαίνουν τι πρέπει να γίνει και χωρίς τον Λένιν. Όμως, τα προχωρήματά τους χρειάζονταν γενίκευση, ώστε να γίνουν κομμάτι μιας νέας συνολικής αντίληψης για την επανάσταση. «Ο Λένιν δεν επέβαλε στις μάζες κάποιο σχέδιο: τις βοήθησε να αναγνωρίσουν και να πραγματοποιήσουν το δικό τους σχέδιο».⁷⁸

Οι συζητήσεις και οι αντιπαραθέσεις θα διεξάγονταν και χωρίς τον Λένιν. Όμως, δεν υπήρχε καμιά εγγύηση ότι θα κατέληγαν με ένα τρόπο που θα επέτρεπε στο κόμμα να δράσει αποφασιστικά:

«Η διαπάλη στο εσωτερικό του μπολσεβίκικου κόμματος ήταν απολύτως αναπόφευκτη. Η άφιξη του Λένιν απλά επιτάχυνε τη διαδικασία. Η προσωπική του επιρροή συντόμευσε τη κρίση.

Είναι δυνατόν, παρόλα αυτά, να δεχθούμε ότι το κόμμα θα έβρισκε και χωρίς αυτόν το δρόμο του; Δε μπορούμε να είμαστε απόλυτοι σ' αυτό το σημείο. Ο παράγων του χρόνου είναι αποφασιστικός σε τέτοια ζητήματα και ιστορικά είναι πολύ δύσκολο εκ των υστέρων να κρίνουμε τον παράγοντα του χρόνου.

Έτσι κι αλλιώς, ο διαλεκτικός υλισμός δεν έχει σε τίποτα να κά-

νει με το φαταλισμό. Χωρίς τον Λένιν η κρίση, που η οπορτουνο-
στική ηγεσία θα παρήγαγε αναπόφευκτα, θα έπαιρνε ιδιαίτερα
οξυμένο και παρατεταμένο χαρακτήρα. Όμως, οι συνθήκες του
πολέμου και της επανάστασης δεν θα άφηναν στο κόμμα την πο-
λυτέλεια ενός μακρόχρονου διαστήματος για να εκπληρώσει την
αποστολή του. Γι' αυτό το λόγο δεν θα ήταν καθόλου απίθανο,
ένα αποπροσανατολισμένο και διασπασμένο κόμμα να άφηνε να
του ξεφύγει για πολλά χρόνια η επαναστατική ευκαιρία μέσα από
τα χέρια του».⁷⁹

Το άτομο παίζει ρόλο στην ιστορία, αλλά μόνο στο βαθμό που εί-
ναι κομμάτι μιας διαδικασίας μέσω της οποίας ένα κόμμα βοηθά τη τά-
ξη να αποκτήσει συνείδηση του εαυτού της.

Μια ατομική προσωπικότητα είναι ένα προϊόν της αντικειμενικής
ιστορίας (εμπειρία των ταξικών σχέσεων της κοινωνίας που αυτός ή αυ-
τή μεγαλώνει, προηγούμενες απόπειρες για εξεγέρσεις, η επικρατούσα
κουλτούρα, κλπ). Όμως, αυτός ή αυτή παίζει ένα ρόλο όταν ένα τμήμα
της τάξης αποκτά συνείδηση του εαυτού του και οργανώνεται ως ένα
κόμμα, και τότε αυτός ή αυτή επενεργούν στην ιστορική διαδικασία, γί-
νονται «ένας κρίκος στην ιστορική αλυσίδα».

Αν το αρνηθούν αυτό οι επαναστάτες, τότε πέφτουν σε ένα φατα-
λισμό που προσπαθεί να αποσείσει από τους ώμους τους κάθε υπευθυ-
νότητα για την έκβαση οποιουδήποτε αγώνα. Αυτό το λάθος μπορεί να
είναι το ίδιο επικίνδυνο με το αντίθετο, να πιστέψουν δηλαδή ότι το
μόνο που μετράει είναι η δραστηριότητα των επαναστατών.

Αυτή η διαπίστωση έχει μεγάλη σχέση με το σήμερα. Στο σύγχρονο
καπιταλισμό οι επαναστάτες Μαρξιστές υφίστανται συνεχώς πίεση να
υποκύψουν είτε στον μηχανιστικό υλισμό, είτε στον βολονταριστικό
ιδεαλισμό.

Ο μηχανιστικός υλισμός ταιριάζει με τον τρόπο ζωής των γραφειο-
κρατιών του εργατικού κινήματος. Οι θέσεις τους εξαρτώνται από την
αργή επισώρευση επιρροής μέσα στην υφιστάμενη κοινωνία. Τα μέλη
αυτών των γραφειοκρατιών πιστεύουν ότι το μέλλον είναι προϊόν της

αργής οργανικής ανάπτυξης του παρόντος, χωρίς τα άλματα και τις ρήξεις που συνεπάγεται η ποιοτική αλλαγή.

Ο βολονταρισμός του νέου ιδεαλισμού ταιριάζει με τις φιλοδοξίες της νέας μεσαιάς τάξης και των ρεφορμιστών διανοούμενων. Περνούν τη ζωή τους αποκομμένοι από την πραγματική διαδικασία της παραγωγής και της εκμετάλλευσης και γι' αυτό τους είναι εύκολο να πιστέψουν ότι η ιδεολογική πεποίθηση και η αφοσίωση από μόνες τους μπορούν να απαλλάξουν τον κόσμο από το φάσμα της κρίσης, της πείνας και του πολέμου.

Ο επαναστατικός μαρξισμός μπορεί να αντέξει αυτές τις πιέσεις, μόνο αν συσπειρώσει σε κόμματα μειοψηφίες που παλεύουν. Αυτά τα κόμματα δε μπορούν να πηδήξουν έξω από την υλική ιστορία, αλλά και οι αντιθέσεις της ιστορίας δεν μπορούν να επιλυθούν χωρίς τη συνειδητή δράση αυτών των κομμάτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, London 1971. Στα ελληνικά, Κ. Μαρξ, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, εκδ. Οικονομικής & Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης, σελ. 6-7, Αθήνα 1956
2. K. Marx & F. Engels, *Collected Works*, τομ. 6, σελ. 166
3. K. Kautsky, *The Economic Doctrines of Karl Marx*, London 1925, σελ. 365
4. K. Kautsky, *Volaufser der neuren Socialismus, Erster Band: Kommunistische Bewegungen in Mittelalter*, Berlin 1923, σελ. 365. Δεν υπήρξαν μεταφράσεις από τα γερμανικά αυτού του κείμενου με εξαίρεση μια στα αγγλικά τη δεκαετία του 1890. Κρίμα, γιατί οι αδυναμίες της μεθόδου του Κάουτσκι δεν τον εμπόδισαν να γράψει σημαντικές ιστορικές μελέτες.
5. K. Kautsky, *Ethics and the Materialist Conception of History*, London 1906, σελ. 81
6. Όπως οι περισσότεροι μηχανιστικοί υλιστές, ο Κάουτσκι δεν μπορούσε να είναι αυστηρά συνεπής ούτε στην ίδια την δική του μέθοδο. Κάποιες στιγμές υποστηρίζει πως η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει να παίξει έναν σημαντικό ρόλο, όπως για παράδειγμα στην εισαγωγή του στο Πρόγραμμα της Ερφούρτη;
7. G. Plekhanov, *The Role of the Individual in History*, New York 1940, σελ. 41
8. Στο ίδιο
9. G. Plekhanov, *Fundamental Problems of Marxism*, Moscow, σελ. 83
10. Στο ίδιο, σελ. 80
11. *The role of the individual in History*, όπ.π. Σελ. 44
12. Αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως πρέπει να κατηγορήσουμε τον

- Πλεχάνοφ, που συχνά ήταν πολύ οξυδερκής θεωρητικά, για τις χο-
ντροκοπιές της χρήσης των γραπτών του από τους σταλινικούς.
13. Επιστολή στις 25/1/84
  14. Επιστολή στις 21-22/9/90. Επίσης και στα γράμματά του στον
Schmidt στις 27/10/90 και 5/8/90 και στο γράμμα του στον
Mehring στις 14/7/93
  15. Πλέπε για παράδειγμα την οξύτατη πολεμική του E P Thompson
ενάντια στους Αλτουσερικούς, *The Poverty of Theory*, London 1978
  16. Στο New Left Review, νο 3, Μάης 1960
  17. *The Poverty of Theory*, οπ.π. Σελ. 251-2
  18. Βλέπε για παράδειγμα το δοκίμιό του "Rethinking Chartism", στο
Language and Class, Caimbridge 1983
  19. Για παράδειγμα, η παρατήρηση της Νόρα Κάρλιν πως "ο διαχωρι-
σμός ανάμεσα στην βάση και το εποικοδόμημα περισσότερο οδηγεί
σε παρεξηγήσεις παρά είναι χρήσιμος", στο άρθρο "Is the family part
of the superstructure?", *International Socialism no 26*. Καθώς και η
πρόταση του Άλεξ Καλλίνικος πως η μαρξιστική μέθοδος "ξεκινά
από τις σχέσεις παραγωγής και αντιμετωπίζει αυτές ως τον ανεξάρ-
τητο παράγοντα, όχι τις παραγωγικές δυνάμεις", *Marxism and Phi-
losophy*, London 1983, σελ. 112
  20. G A Cohen, *Karl Marx's Theory of History: a Defence*, Oxford 1978
  21. Βλέπε A Labriola, *Essays on the Materialist Conception of History
και Socialism and Philosophy*, Chicago 1918. Στα ελληνικά, Α. Λα-
μπριόλα, Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
1978
  22. Β I Lenin, *Collected Works*, τομ. 38, σελ. 276
  23. Βλέπε την κριτική στη θέση του Τρότσκι στο Isaac Deutscher, *The
Prophet Outcast*, σελ. 240-247
  24. *The German Ideology* στο Marx – Engels *Collected Works*, τομ. 5,
σελ. 31 και 41-42. Στα ελληνικά, Μαρξ – Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδε-
ολογία*, εκδ. Γκούτενμπεργκ, Αθήνα 1989
  25. Στο ίδιο, σελ. 31
  26. Labriola, *Essays of the Materialist...*, σελ. 155
  27. *The German Ideology*, οπ.π. Σελ. 31

28. Στο ίδιο, σελ. 32
29. Στο ίδιο, σελ. 35
30. *Theories of Surplus Value*, part 1, Moscow, σελ. 280. Στα ελληνικά, Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986
31. Αναφέρθηκε πιο πριν
32. *The Poverty of Philosophy*, σελ. 166. Στα ελληνικά, Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, εκδ. Νέοι Στόχοι, Αθήνα 1975
33. *The Communist Manifesto*, London 1960. Στα ελληνικά, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή και εκδ. Θεμέλιο
34. Στο ίδιο
35. Για έναν εξαιρετικό απολογισμό του πως κατέρρευσαν διαδοχικοί πολιτισμοί της Εποχής του Χαλκού στους "σκοτεινούς χρόνους", βλέπε Gordon Child, *What Happened in History*, Harmondworth 1948, σελ. 134-136. Για την "κατάπτωση" στον Αμαζόνιο, βλέπε C Levi Strauss, "The concept of archaism in anthropology", στο *Structural Anthropology*
36. C Turnbull, *The Mountain People*, London 1974
37. *Capital I*, σελ. 339-40. Στα ελληνικά, *Το Κεφάλαιο*, τομ. 1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
38. *German Ideology*, οπ.π. Σελ. 93
39. Αυτό είναι το στοιχείο που βάζει ο Γκέοργκ Λούκατς στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*
40. Βλέπε μια σύντομη περιγραφή αυτής της διαδικασίας στο Lindsey German, "Theories of Patriarchy", *International Socialism no 12*
41. Αυτό κάνουν μερικοί θεωρητικοί της πατριαρχίας και το ίδιο κάνει η Νόρα Κάρλιν στο άρθρο της "Is the family part of the superstructure?", *International Socialism no 26*
42. Η Νόρα Κάρλιν δίνει μεγάλη έμφαση σε αυτές τις αλλαγές, αλλά δεν αναζητεί το από πού προέρχονται. Η άρνησή της να πάρει σοβαρά τις κατηγορίες της βάσης και του εποικοδομήματος την εμποδίζει στο να το κάνει.
43. Αυτό είναι το επιχείρημα του Simon Clarke, "Althusser's Marxism": "Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής εμφανίζονται με συγκεκριμένες οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτικές μορφές".

44. Ο Simon Clarke καταλήγει να βλέπει όλες τις αντιθέσεις που παράγονται από το σύστημα ως να είναι ίσης σημασίας. Πολιτικά αυτό οδηγεί σε έναν βολонταρισμό παρόμοιο με αυτόν των μετα-Αλτουσερικών.
45. *The Communist Manifesto*
46. Για μια εκτενέστερη ανάπτυξη αυτών των ιδεών βλέπε το βιβλίο μου *Explaining the Crisis*, London 1984
47. *The German Ideology*, οπ.π. Σελ. 36
48. Στο ίδιο, σελ. 36
49. Στο ίδιο, σελ. 43
50. Στο ίδιο, σελ. 43-44
51. Στο ίδιο, σελ. 446
52. Στο ίδιο, σελ. 183
53. Marx – Engels, *Collected Works*, τομ. 5, σελ. 3-5
54. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές συνείδησης ήταν ένας από τους καρπούς της γερμανικής φιλοσοφίας και ανιχνεύεται στο αρχικό μέρος του βιβλίου του Χέγκελ “Η Φαινομενολογία του πνεύματος”. Ο Μαρξ, βέβαια, δίνει μια διαφορετική σημασία σε αυτή τη διάκριση απ’ ότι κάνει ο Χέγκελ. Το πρόβλημα του πώς είναι δυνατή η κίνηση από την “άμεση” συνείδηση σε μια αληθινή γενική συνείδηση είναι το βασικό περιεχόμενο του κυριότερου φιλοσοφικού δοκιμίου του Λούκατς “Πραγμοποίηση και συνείδηση του προλεταριάτου” στο *Ιστορία και ταξική Συνείδηση*.
55. *German Ideology*, οπ.π. σελ. 446
56. Στο ίδιο, σελ. 449
57. Για μια σύγκριση ανάμεσα στον Μαρξ και τον Βιγκενστάιν βλέπε, A MacIntyre, “Breaking the Chains of Reason” στο *Out of Apathy*, London 1960
58. Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο “ιστορικιστής” με την παραδοσιακή έννοια μιας αντίληψης που λέει πως δεν υπάρχουν γενικά κριτήρια της αλήθειας και του ψεύδους, αλλά η ορθότητα των ιδεών εξαρτάται από την πολύ συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση στην οποία συμβαίνουν. Αυτή, για παράδειγμα είναι η έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο ο Γκράμσι. Δεν πρέπει να συγχέεται η χρήση του όρου με

- τον τρόπο που τον χρησιμοποιεί ο Καρλ Πόπερ σαν μια αναφορά ουσιαστικά σε κάθε γενικό ιστορικό απολογισμό.
59. *Theories of Surplus Value*, Λονδον 1951, σελ. 202
60. *Theories of Surplus Value, τομ. 1*, Moscow, σελ. 279
61. Στο ίδιο, σελ. 291
62. Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*
63. A Gramsci, "Avriamento allo studio della filosofia del materialismo storico," στο *Materialismo Storico*. Στα ελληνικά, Αντόνιο Γκράμσι, *Ιστορικός Υλισμός*, εκδ. Οδυσσέας
64. *Materialismo Storico*, οπ.π.
65. Οπ.π.
66. Όπως παραδέχθηκε αργότερα και ο ίδιος, Lenin, *Collected Works*, τομ. 6, σελ. 491
67. Σημειώστε αυτή τη δήλωση το 1905, "Η εργατική τάξη είναι ενστικτώδης, αυθόρμητη σοσιαλδημοκρατική..." Αναφέρεται στο Chris Harman "Party and Class"
68. G Plekhanov, *The role of the individual in History*, οπ.π.
69. L Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, πρόλογος στον πρώτο τόμο, London 1965, σελ. 18. Στα ελληνικά, Λέον Τρότσκι, *Η Ιστορία της Ρώσικης Επανάστασης*, εκδ. Αλλαγή
70. Στο ίδιο, εισαγωγές στους τόμους 2 και 3.
71. Στο ίδιο, πρόλογος, σελ. 18
72. Στο ίδιο, Εισαγωγή, σελ. 511
73. Στο ίδιο, σελ. 9
74. Στο ίδιο, τομ. 1, σελ. 334
75. Στο ίδιο, σελ 302
76. Στο ίδιο, σελ. 343
77. Στο ίδιο, σελ. 343
78. Στο ίδιο, σελ. 339
79. Στο ίδιο

Στο κέντρο του μαρξισμού υπάρχει μια σύγχυση.
Η σύγχυση αυτή επικεντρώνεται στο δίπολο "βάση" και "εποικοδόμημα".

Το 1857 ο Μαρξ έγραψε στον Πρόλογο της Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας ότι "η οικονομική δομή της κοινωνίας" σχηματίζει την "πραγματική βάση" πάνω στην οποία "υψώνεται ένα κοινωνικό και νομικό εποικοδόμημα".

Από τότε, οι μαρξιστές αντιπαράτιθενται για το νόημα αυτής της δήλωσης. Τι είναι η "βάση"; Η οικονομία; Οι παραγωγικές δυνάμεις; Η τεχνολογία; Οι παραγωγικές σχέσεις; Τι περιλαμβάνεται στο εποικοδόμημα; Σίγουρα το κράτος. Αλλά τι ισχύει για την ιδεολογία (και την επαναστατική θεωρία); Την οικογένεια; Τον οικονομικό ρόλο του κράτους, τις επιχειρήσεις που ελέγχει;

Και τέλος, ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη "βάση" και το "εποικοδόμημα"; Η βάση καθορίζει το εποικοδόμημα; Και αν είναι έτσι, ποια είναι ακριβώς η φύση αυτού του καθορισμού; Μήπως το "εποικοδόμημα" είναι ως ένα βαθμό "αυτόνομο" -και αν πάλι ισχύει κάτι τέτοιο, πώς μπορεί να συμφιλιωθεί με την έννοια του "καθορισμού" (έστω και αν πρόκειται για "καθορισμό μόνο σε τελευταία ανάλυση");

Σε αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απαντήσεις ο Κρις Χάρμαν με αυτό το κείμενό του που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό International Socialism το καλοκαίρι του 1986 και επαναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο *Marxism and History*.

**μαρξιστικό
βιβλιοπωλείο**

ISBN: 978-960-7967-50-3